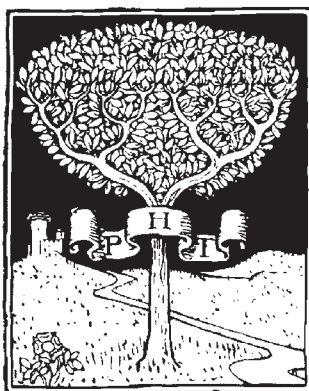

PERSONHISTORISK
TIDSKRIFT

2020:1 • Årgång 116

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT

Redaktör
Hanna Enefalk

Utgiven av Personhistoriska samfundet

2020:I

Personhistorisk tidskrift

Personhistorisk tidskrift utges med stöd av Patriotiska Sällskapet, Åke Wibergs stiftelse och Klas de Vylders fond.

ANSVARIG UTGIVARE

Personhistoriska samfundet genom redaktör Hanna Enefalk

KONTAKT

www.personhistoriskasamfundet.org

Redaktör: red@personhistoriskasamfundet.se, postadress: Hanna Enefalk, Institutionen för samhälls- och kulturvetenskap, Karlstads universitet, 651 88 Karlstad

Förfrågan om äldre nummer av PHT:

Samfundets sekreterare Lena Milton: info@personhistoriskasamfundet.se

Medlems- och prenumerantregister samt distribution:

Samfundets skattmästare Kristina Lauridsen: pht@personhistoriskasamfundet.se

Medlemsavgiften är 250 kr/år och betalas till plusgiro 2538-7. Inbetalningsuppgifter kommer medlemmarna tillhanda i början av året. Prenumerationsavgiften för institutioner i hela världen är 250 kr plus porto.

GRAFISK FORM OCH ORIGINAL

Mia Ahlborg Milwertz, Stockholm

TRYCK

BrandFactory AB, Stockholm i april 2020.

Personhistorisk tidskrift välkomnar personhistoriskt relevanta artiklar av god vetenskaplig kvalitet, dock inte texter av renodlat genealogisk karaktär. Tidskriften tillämpar peer review. Manus levereras som redigerbara digitala filer till redaktören. Honorar för medverkan utbetalas inte, men författare till artiklar erhåller kostnadsfritt fem exemplar av det nummer där deras bidrag publiceras. Recensenter erhåller på motsvarande sätt tre exemplar. Tidskriften tar även emot recensionsexemplar av nyutkommen litteratur. Dessa skickas till redaktören på postadressen ovan.

Från redaktören

Välkomna till ett nytt nummer av *Personhistorisk tidskrift*! I denna utgåva får vi stifta bekantskap med två virtuoser inom varsitt gebit. Schackmästaren Salo Flohr förlorade sitt hemland under andra världskriget, när ”diktatorerna flyttade pjäserna på Europas stora schackbräde”. Under sitt sökande efter en plats där han kunde bo i fred och leva på sitt spel passerade han Sverige. I Henrik Malm Lindbergs artikel får vi läsa mer.

Pianisten Viveka Hellström mötte hinder av annat slag i sin karriär. Född 1924 var hon Sveriges första kvinnliga jazzpianist och dessutom en av de första musiker som blandade klassiskt och populärt i sin repertoar. Artikeln av Viveka Hellström lyfter fram en framstående musikpersonlighet.

År 2020 infaller också 200-årsdagen av Jenny Linds födelse. Med anledning av jubileet innehåller vårens nummer av *PHT* en fyllig essä av arkivarien Karin Borgkvist Ljung. Här får vi möta Sveriges genom tiderna främsta sångerska.

I övrigt bjuder vårnumret på ett sedvanligt matnyttigt innehåll. Numret fokuserar i sin helhet på 1800- och 1900-talens historia, och i recensionerna uppträder namn som Selma Lagerlöf och Erik Gustaf Geijer. Vi får dessutom ta del av mer information om två av förra numrets personer: diktaren E.M. Arndt och riksdagsledamoten Kerstin Hesselgren. Trevlig läsning!

Hanna Enefalk

Innehåll

Artiklar

<i>Henrik Malm</i>	Schackmästare utan hemland	I
<i>Lindberg</i>		
<i>Viveka Hellström</i>	Pianisten Eva Engdahl: Normbrytande pionjär	19

Recensioner

<i>Ulf Hamilton</i>	Lars Lönnroth: <i>Geijerarvet: En släkthistoria om dikt och galenskap</i>	35
<i>Sofi Vedin</i>	Anna-Karin Palm: <i>"Jag vill sätta världen i rörelse": En biografi över Selma Lagerlöf</i>	39
<i>Mats Hellspong</i>	Maria Bernström: <i>Följa John: En mångsysslares livsresa</i>	42
<i>Louise Jakobsson</i>	Olof Hedengren: <i>Herrgårdsfruns recept: Livet, köket, maten</i>	45
<i>S. Gunnar</i>	Finn Hultgren:	
<i>Edlund</i>	<i>Gustaf Dahl: Sigtunas siste borgmästare</i>	48
<i>Ingela Tägil</i>	Hélèna Ohlsson: <i>"Gudomlig, ingenting mindre än gudomlig!" Skådespelerskan Ellen Hartmans iscensättningar på scen och i offentlighet</i>	51

Essäer

<i>Karin Borgkvist</i>	Näktergalen från Sverige 200 år:	
<i>Ljung</i>	Jenny Linds liv belyst genom brev i Riksarkivet	55
<i>Ivo Holmqvist</i>	Nomina sunt odiosa:	
	Om en uppsplitande tysk namnstrid	69
<i>Pelle Räf</i>	Per Nygren:	
	Djurläkare i 1830-talets Värmland	73

Replik

<i>Anders Johnson</i>	Kerstin Hesselgren:	
	Frisinnad vilde – men först liberal!	83

Medverkande i detta nummer	85
-----------------------------------	----

Schackmästare utan hemland

Av Henrik Malm Lindberg

Under andra världskriget befann sig ett antal utländska schackmästare i Sverige under längre eller kortare perioder. Österrikaren Rudolf Spielmann, estländaren Paul Keres och tjecken Salo Flohr var tre av de mest kända och de hade också det gemensamt att de hade fått sina respektive länder ockuperade av Nazityska och Sovjetkommunistiska förtryckare.

I den här artikeln har jag valt att titta närmare på Salomon (Salo) Flohr (1908–1983) som tidvis bodde i Sverige under åren 1939 och 1940, men där anmärkningsvärt lite finns skrivet om hans vistelse.¹ Avsikten är att undersöka hur en av världens absolut bästa spelare kämpade för sin existens under de omständigheter som rådde under världskriget. Hur överlevde han ekonomiskt och hur kunde han, ofta tillsammans med sin fru Rajsa, resa och flytta mellan olika länder och platser? I artikeln prövas också hypotesen att Flohr inte bara var på besök utan ville stanna i Sverige.

Salo Flohr föddes i november 1908 i en syskonskara på åtta barn och tillbringade sina första år i Horodenka i

Passfoto på Salo Flohr när han sökte om inresetillstånd till Sverige.

Galizien, dåvarande Österrike-Ungern och nuvarande Ukraina. Denna stad, som präglades av sin betydande judiska befolkning, drabbades hårt under första världskriget. Ryska trupper intog staden under en av sina offensiver 1916 och iscensatte en fruktansvärd pogrom där judar mördades och deras hem vandaliserades och brändes. Efter att ha fått hjälp av en bonde att gömma sig i en lada kunde Salo och hans fyra år äldre bror Moses undkomma. De båda överlevde pogromen och flydde hals över huvud, medan föräldrarna omkom.²

Flohr fick en ny hemstad i Prag och blev efterhand medborgare i den nya nationen Tjeckoslovakien. I början av 1930-talet steg hans stjärna högt på schackhimlen. Turneringsseger lades till turneringsseger. Också i Sverige firade Flohr framgångar. I Göteborg 1931 vann han Manhems jubileumsturnering tillsammans med de nya svenska stjärnorna Erik Lundin och Gösta Stoltz, men förlorade med liten marginal en match mot Stoltz i Stockholm samma år med 3,5-4,5.³ När schackolympiaden spelades i Stockholm 1937 fick Flohr pris som bäste förstabordsspelare i yppersta konkurrens.

Flohr blev framröstad av världsschackförbundet FIDE som officiell VM-utmanare 1937, men fick inte ihop tillräckligt med pengar för en titelmatch mot regerande världsmästaren Alexander Aljechin. Efter att tjeckerna hade blivit offrade av Frankrike och Storbritannien vid Münchenkonferensen så mörknade läget för Flohr i Prag. Hitler nöjde sig inte med Sudetområdet som avträdde hösten 1938 utan lät under krigshot tyska trupper marchera in i resterna av Tjeckoslovakien den 14 mars 1939. Dagen därpå upphörde landet som självständig nation.

Flohers kringflackande tillvaro

Medan Tjeckoslovakien kämpade sin dödskamp spelade Flohr en turnering i Kemer i Lettland och det är i detta ske-

de som hans blickar börjar vända sig mot Sverige.⁴ Skälet kan vara de upparbetade kontakterna sedan de tidigare besöken under 1930-talet. Det var däremot inte tillrådligt att återvända till Tjeckoslovakien i och med att judeförföljelserna accelererade efter nazisternas maktövertagande. En av Flohrs landsmän och tillika deltagare i 1937 års olympiad i Stockholm, Emil Zinner, lämnade aldrig Tjeckoslovakien utan blev kvar i sin hemstad Brno. Därifrån deporterades han i mars 1942 varefter han gick under i koncentrationslägret i Majdanek den 7 augusti 1942.⁵

Efter segern i Kemer-turneringen i mars 1939 så var Flohr, som *Svenska Dagbladet* så korrekt beskrev det, "Schackmästare utan hemland".⁶ Vart skulle han ta vägen? Han hade en inbjudan till storturneringen i Margate i april, men kunde ändå få svårt att erhålla engelskt inresetillstånd. Från och med 1 april 1939 krävde nämligen brittena visum för tjeckoslovakiska medborgare.⁷ Sverige hade också återinfört viseringsplikten redan hösten 1938.⁸ Räddningen blev att vända sig till det svenska konsulatet i Riga och få tillstånd att tillfälligt vistas i Sverige i avvaktan på inresevisum till Storbritannien.

Den stängda gränsen

Att få ett sådant tillstånd var långt ifrån någon enkel match. Det berodde på

att den svenska invandringsspolitiken gentemot judar var ytterst restriktiv i detta skede. Dels hade svenska politiker utfärdat bestämmelser som skulle inskränka möjligheterna till invandring och vistelse i Sverige, dels implementerades reglerna ytterst hårdhänt på den administrativa nivån av de myndigheter som handlade ärendena. Judar räknades inte som politiska flyktingar och kunde därmed avvisas vid gränsen i slutet av 1930-talet, trots att de riskerade livet.

Såväl i attityder som agerande präglades myndigheternas tjänstemän av vad som i forskningen kallats ett antisemitiskt bakgrundsbrus. Detta "brus" kan beskrivas som mer eller mindre omedvetna tankestrukturer som innefattade kollektiva föreställningar om judar och om judars annorlunda egenskaper; föreställningar vilka uppfattades som helt normala och okontroversiella i dåtidens Sverige. Därför ansågs judisk invandring – framförallt från Östeuropa – mindre önskvärd. Sverige skiljde sig inte i det avseendet från majoriteten länder i Väst-europa och heller inte från USA.⁹

Makarna Flohr sökte alltså sitt visum från konsulatet i Riga och tur var kanske det. I hemstaden Prag satt Folke Malmar som envoyé på den svenska legationen sedan 1937 och skrev flera brev till UD där han varnade för riskerna för en alltför generös svensk politik gentemot judar.¹⁰ Korrespondensen skedde

inte minst med utrikesrådet och tillika rättschefen vid UD, Gösta Engzell, och är ofta citerad som belägg för den tidens antisemitiska atmosfär.¹¹ I oktober 1938 skildrade Malmar stämningarna på följande sätt:

Huset är fullt av judar, från portingängen, i trapporna ända upp till tredje våningen, där kansliet är inrymt, krälar det. I expeditionen arbetar beskickningens inhemske tjänsteman i ett hav av gestikulerande armar, övertalningsord, skymford, krokodiltårar.¹²

I ett svar försökte Engzell lugna honom och försäkrade att Sverige skulle vara mycket restriktivt med judisk migration. Men Malmar gav sig inte och i ett brev till byråchef Kurt Bergström på Socialstyrelsen lät han meddela att sedan 1 oktober 1938 hade han inte utfärdat ett enda visum eller så kallad gränsrekommendation till någon judisk migrant.¹³

Malmars nedsättande och antisemitiska uttrycksätt är en illustration av de svårigheter som mötte judar som sökte sig till Sverige, men han satt inte i någon ledande befattning och kunde knappast påverka politikens allmänna inriktning. Den helhetsbild som bland andra Klas Åmark och Pontus Rudberg visat på är att myndigheterna snarare följde uppdraget från regering och riksdag om att vara restriktiva gentemot judisk invandring, och att restriktiviteten ökade 1938–39.¹⁴

När beslutet om visering nådde Salo och Rajsa den 22 mars 1939 stod det klart att de båda fick ett tillfälligt svenskt genomresevisum i avvaktan på vidare resa till turneringen i Margate. Ett skäl kan ha varit den hjälp som enligt konsulatet gavs av en annan turneringsdeltagare: "den bekante svenske schackspelaren Gideon Ståhlberg, vilken livligt understödde deras framställning om [...] genomresevisering".¹⁵ Därutöver hade Sveriges Schackförbunds ordförande Ludvig Collijn ställt upp som referens till ansökan.¹⁶

Den 26 mars anlände makarna till Stockholm, efter att ha färdats via först Estland och sedan Finland.¹⁷ Väl ankommen till huvudstaden tog de in på Hotell Regina och Salo spelade bland annat en så kallad simultanmatch (uppvisning när en spelare möter flera motståndare samtidigt) på Stockholms Schacksalonger den 29 mars för en avgift om två kronor per spelare. Sverigesvisiten varade knappt två veckor varefter makarna fortsatte till turneringen i England.¹⁸

I intervjuer uttryckte Salo Flohr stor tacksamhet över den gästfrihet som hade visats från svensk sida, eftersom Sverige var det enda land som beviljade honom inresetillstånd.¹⁹ Men av akterna i Socialstyrelsens och Utrikesdepartementets arkiv framgår att Flohrs vistelse hängde på en skör tråd. Socialstyrelsen tycks inledningsvis inte ha givit något

uppehållstillstånd medan UD gav ett inresetillstånd. Egentligen gällde också viseringen bara för perioden 26–29 mars, men väl i Sverige fick Flohr förnyat tillstånd att stanna längre.²⁰

Under våren och sommaren 1939 turnerade Flohr på olika håll i Europa. Efter Margate, från och med slutet av april, spelade han flera turneringar och simultaner i Holland och reste därefter till hustruns hemland Sovjetunionen.²¹ Nästa korta visit i Sverige skedde torsdagen 10 augusti då han mellanlandade och lunchade på Bromma flygplats. Flohr hade avrest från Moskva och skulle via Amsterdam till London för att spela i Bournemouth.²²

Men kriget drog närmare och när turneringen i Bournemouth var slut hade Hitler invaderat ytterligare ett land: Polen. Storbritannien förklarade krig och de utländska spelarna ombads att lämna landet så snabbt det gick.²³ Salo och Rajsa bordade Svenska Lloyds passagerarångare *T/S Britannia* den 2 september och fartyget nådde Göteborg den 4 september. Under färden mot Göteborg följdes *Britannia* av ömsom brittiskt och ömsom tyskt flyg och efter den turen ställdes trafiken in på linjen.²⁴

Den här gången skulle paret stanna betydligt längre i Sverige. Efter krigsutbrottet i Europa blev det allt svårare att resa och i takt med de tyska erövringsarna blev allt färre länder aktuella. Något egentligt hemland hade Flohr inte

längre och det enda han kunde försörja sig på var schack.

Skrinlagda planer

Hittills har vi bara rört oss inom Europa, men i de samtida källorna finns ett par uppgifter som gör att mystiken tätnar runt schackmästarens planer. Enligt Flohrs egna utsagor hade han planerat att resa till Buenos Aires sommaren 1939.²⁵ I augusti var Flohr mer tveksam till resan och i slutänden blev den inte av.²⁶

Syftet med att åka till Argentina är lite oklart. Det mest närliggande hade varit att delta i schackolympiaden, men eftersom hans gamla hemland Tjeckoslovakien inte fanns längre hade han ingen nation att representera. Märkligt nog ställde det tyskockuperade "Protektoratet Böhmen Mähren" ändå upp i schack-OS, fast föga förvånande utan judiska spelare i laget.²⁷

Vissa uppgifter i amerikansk press gjorde gällande att Flohr försökte få ett amerikanskt visum 1940. Via en vän skickade han passet till USA för att om möjligt hitta en väg in. Och mycket riktigt finns spår av Flohrs kontakter med USA i hans ansökan om inresetillstånd till Sverige 1940. Passet hade förlängts av den tjeckiska legationen i Washington. Åtskilliga år tidigare, 1924, efter ankomsten till Prag, hade Flohr fått en möjlighet att resa till USA av en farbror eller morbror i Brooklyn, New York, och

börjat förbereda sig för att flytta. Men kvoten för hur många som kunde få inresetillstånd blev full och Flohr stannade i Tjeckoslovakien.²⁸

Men det fanns ytterligare ett land på kartan för Flohr. I februari 1939 och framledes rapporterade pressen i Australien att Flohr skulle komma på turné. Därutöver skulle Lajos Steiner, som var ungersk jude, komma tillbaka till landet inom kort. Steiner återvände mycket riktigt till Australien i mars 1939, bosatte sig och levde där under resten av sitt liv.²⁹

Tanken infinner sig att de båda kanske hade samrått om att byta det oroliga Europa mot Australien. Det skulle också ha varit rimligt, givet att Australien som ett av få länder hade en tämligen generös politik gentemot judiska migranter. Som en västlig demokrati, men geografiskt separerad från det krigshotade Europa, var Australien ett attraktivt alternativ för europeiska judar.³⁰ Men Flohr reste aldrig till vare sig Australien, Argentina eller till USA, och hösten 1939 finns inget som tyder på att han hade sådana avsikter längre.

"Jag är tjeck och det förblir jag"

När Salo och Rajsa klev av båten i Göteborg den 4 september 1939 påbörjades en halvårslång vistelse i Sverige. Sejouren blev på många sätt en kamp, dels för att formellt få stanna – det vill säga

få uppehålls- och arbetstillstånd i landet – dels för att hitta fungerande födkrokar. Absolut nödvändigt var att ha Sveriges Schackförbund (SSF) bakom sig, och tillgängliga källor visar att förbundet ryckte in och sökte bistå Flohr både med lån, bidrag, spelmöjligheter under vistelsen samt genom att bearbeta olika myndigheter i landet.³¹

Socialstyrelsen med dess utlänningsbyrå var den myndighet som hade hand om frågor som avsåg utländska medborgares vistelse och arbetstillstånd i Sverige. Att få uppehållstillstånd av dem var att ta sig genom ett nålsöga. Faktorer som kunde tala för den sökande var ekonomiska garantier (egna medel eller en garantiförbindelse där personer intygade om försörjning), löfte om vidareemigration, eller referenser i Sverige.³² Historikern Karin Kvist Geverts har talat om en ”urvalets politik” där det handlade om att aktivt välja bort och välja ut inresande till Sverige. Helst skulle de som fick inresetillstånd stanna tillfälligt i avvaktan på avresa till ett annat land, alltså vara så kallade transitflyktingar.³³

Eftersom referenser var viktiga hjälpte det säkert Flohrs sak att först SSF-ordföranden Ludvig Collijn och efter dennes bortgång sekreteraren Eric Carlén gick i god för honom. Därtill finns tydliga belägg för att schackförbundet var i kontakt med sekreterarna/byråcheferna för utlänningsbyrån, Erik Drougge och Martin Perslow, för Flohrs räkning.

I både samtal och brev till Perslow gick SSF i god för schackmästaren och intygade att

Flohr från den 1 november 1939 av Sveriges Schackförbund är anställd för att i olika delar av landet giva s.k. simultanföreläsningar[.]

Carlén bestyrkte också att: ”Flohr [...] är en välkänd, hederlig, pålitlig och trovärdig man som bör rekommenderas till det bästa”.³⁴ I ett annat brev i oktober 1940 intygade Carlén att Flohr inte skulle behöva ta emot understöd under sin vistelse i Sverige. Liksom i förbigående avslöjade också Carlén, fast i bästa välmening, att Flohr

vore icke politiskt intresserad, talade aldrig politik – utom då han talade om sitt hat mot Hitler, som kört ut honom ur Tyskland [sic] – samt vore enbart intresserad av sitt schackspel [...].³⁵

Var verkligen Flohr politiskt ointresserad? Andra tidningsintervjuer några år tidigare bekräftar att Flohr i första hand såg sig som schackspelare och att han sökte möjligheter att försörja sig som en sådan. När Nazityskland arrangerade en slags schackolympiad i München 1936 valde han visserligen i likhet med några andra av spelarna i världseliten att avstå, och spelade istället i alternativa turneringar i Nottingham och i Oslo. Men skälet här till var enligt norska *Aftenposten* inte att han ville proteste-

Salo Flohr vid schackbrädet

ra mot Münchenolympiaden utan bara att "han som sjakkprofesjonist tar de arrangementer han finner lönnande og passende". Att han inte spelat i München berodde bara på att turneringen råkat krocka med Nottingham.³⁶

Hur ställde sig Flohr då till Sovjetunionen? Vissa uppgifter från en samtida estnisk tidning gjorde gällande att han faktiskt fick sovjetiskt medborgarskap efter Tjeckoslovariens sammanbrott.³⁷ Den uppgiften torde dock vara felaktig. Ett belägg är att Flohr själv angav Tjeckoslovakien som statstillhörighet i ansökningar till svenska myndigheter 1939–40. "[R]yktet att jag varit eller är sovjetmedborgare har ingen sanning i sig", hävdade han enligt en intervju i Sverige.³⁸

Det borde ha funnits en del som lockade i Sovjetunionen, där han också vistades tidvis 1939–40. Först och främst härstammade hustrun Rajsa därifrån. Även om världskriget rasade så arrangerades det gott om schackevenemang i Sovjetunionen och Flohr kände flera spelare i landet. Bland de västerländska mästarna hade Flohr fått mycket uppmärksamhet och tävlat flitigt i landet. Vid det första tillfället, 1933, spelade han oavgjort i en match mot den kommande stjärnan och sedermera världsmästaren Mikhail Botvinnik. Dessutom bjöds han in till åtskilliga simultaner men framförallt stormästarturneringarna 1935 och 1936 (Moskva) och 1939 (Moskva/Leningrad).³⁹

Trots den uppvaktningen så tyder beläggen i såväl arkiv som samtida tidningsklipp på att Flohr inte alls såg Sovjetunionen som något förstahandsval. I en intervju i kommunistiska *Arbetar-Tidningen* år 1939 berättade han att "min vistelse här kanske blir lika långvarig som kriget". I det skedet stod han och Spielmann varandra nära och Flohr hade enligt samma intervju planer på att de båda gemensamt skulle ge ut en uppdaterad upplaga av bröderna Collijns gamla lärobok i schack inom ett par år.⁴⁰

I liberala *Eskilstuna-kuriren* blev han också intervjuad efter en simultan i staden den 3 december. Han nämnde då att han gärna stannade i Sverige

[...] så länge som möjligt. Jag har visserligen kontrakt på världsmästerskapsmatchen mot Aljechin, men kriget har ju lagt hinder i vägen [...] Sverige är Europas bästa land. Inte ur schacksynpunkt kanske, men allmänmänskligt och som tjeck trivs jag utomordentligt väl här[.]

Fortsättningen på intervjun är inte mindre intressant:

Och så ville jag gärna att ni dementerar ett obegripligt tidningsrykte om att jag i fortsättningen kommer att representera Ryssland. Det har jag aldrig haft en tanke på. Jag är tjeck och det förblir jag hur än diktatorerna flytta pjäserna på Europas stora schackbräde[.]⁴¹

Att lösa försörjningsfrågan

Utlänningar som lyckades ta sig in i Sverige hade ett annat uppenbart problem att hantera – hur försörja sig? Detta gällde särskilt judar. Även högt utbildade judar hade svårt att få arbete inom sitt verksamhetsområde eller på någorlunda motsvarande positioner. Språksvårigheter och efterdyningarna från 1930-talsdepressionen var två faktorer som bidrog, men än viktigare var förmodligen den främlingsfientlighet och yrkesprotektionism som gjorde sig gällande. Interesse- och yrkesorganisationer samt fackförbund argumenterade flitigt mot judisk invandring, men försökte också aktivt hindra dem som kommit in från att få arbete inom det egna områ-

det. Myndigheternas utgångspunkt blev därför att arbeten i Sverige skulle ges till svenska medborgare.⁴²

För att kunna få anställning och eller reguljärt arbete behövdes ett arbetstillstånd, men det befintliga tillståndet för Salo Flohr förnyades inte i november 1939. Även om man från Schackförbundets sida intygade att någon förändring i relationen dem emellan inte hade skett begränsades Flohrs möjligheter därmed.⁴³ Under simultanturnén som Flohr genomförde i Sverige frågade man på sina ställen efter ett arbetstillstånd – det hade Flohr aldrig trott att man skulle behöva som schackspelare.⁴⁴

Inte heller fanns någon möjlighet att få offentliga medel. En grundprincip fram till efterkrigstiden var att flyktingar som vistades i Sverige inte skulle få något stöd av staten för sitt uppehälle.⁴⁵ I detta skede fanns bara ansatser till den universella välfärdsstat som senare skulle byggas i Sverige. Det utländska medborgarskapet var det som diskvalificerade. Tillgängligt fanns ett par frivilliga hjälpverksamheter uppbyggda av Mosaiska församlingen (riktad till judar) respektive Arbetarrörelsens flyktinghjälp (riktad till flyktingar med koppling till socialdemokratin och LO).⁴⁶ Slutligen fanns också en liten möjlighet att uppehållet garanterades av släktingar eller vänner i Sverige.⁴⁷

I Flohrs fall stod det snart klart att han inte hade tillräckliga medel att försörja sig själv, och så var fallet med det

stora flertalet av det tidiga 1900-talets schackspelare. Av det skälet var mecena-ternas roll betydelsefull, och schacket hade också gott om generösa donatorer utan vars bidrag turneringar och matcher aldrig hade blivit spelade. Därutöver försörjde sig många schackmästare på simultanföreställningar där man fick in spelavgifter och ett honorar från klubben eller förbundet som arrangerade.

I SSF:s styrelse diskuterades hur förbundet kunde "draga fördel av stormästarnas nödvungna uppehåll i Sverige", och då avsågs både Flohr och hans äldre kollega i landsflykt, Rudolf Spielmann. Sättet att göra det på skulle vara genom simultaner och tävlingar mot svenska elitspelare.⁴⁸

Eftersom Flohr och Spielmann befann sig i ungefär samma situation var det naturligt att man försökte samordna aktiviteterna för att ge bägge försörjning. En turnering med främst lokala mästare ordnades i Göteborg 2–15 oktober, vilket var ett sätt att hålla båda stormästarna sysselsatta och flytande ekonomiskt.⁴⁹ Men de fick olika ersättning för sin medverkan. Flohr erhöll 400 kronor medan Spielmann fick nöja sig med 225.⁵⁰ Kanske var det spelstyrkan som avgjorde till Flohrs fördel, kanske tog man hänsyn till att Spielmann inte hade någon hustru att försörja.

Nästa steg blev att Flohr formellt anställdes av SSF hösten 1939. Hans uppdrag var att besöka klubbar och distrikt

i landet för en förutbestämd avgift om 50–60 kronor för simultanföreställningar samt helinackordering för både stormästaren och hans fru. Erbjudandet spreds i *Tidskrift för schack (TfS)* och i cirkulärbrev till klubbarna, och en resplan för Flohr med tåg och i vissa fall rälsbuss lades fast.⁵¹ SSF emottog en positionsavgift på 10 SEK för att anmäla sig och kunna genomföra ett arrangemang. Erik Lundin, redaktören för *TfS*, var den som tog emot anmälningar och tillsammans med SSF-sekreteraren Eric Carlén skötte praktiska göromål.⁵² Snart strömmade intresseförfrågningarna in till kansliet där man i stort sett inte avvisade någon klubb – Gotland undantaget av praktiska skäl – utan lyckades pussla ihop ett reseschema med en simultan eller annan aktivitet varje dag.

Simultanturnén som Flohr gav sig ut på i november och december 1939 var troligen den mest omfattande som någon utländsk stormästare har gjort i Sverige på så pass kort tid. Så många som 32 olika simultaner spelades, sammanlagt 1.015 partier varav 835 segrar, 132 remier och bara 48 förluster för Flohr. Därutöver spelade Flohr också åtta klocksimultaner (både simultangivaren och motståndarna spelar då med begränsad betänketid) och en match i Sundsvall.⁵³

I stort sett hela landet från Luleå i norr till Helsingborg i söder täcktes in av turnén. Stormästaren fascinerades av att

”Sverige är kolossalt stort” och var lättad att slippa resa i stort sett varje dag.⁵⁴ Överlag var Salo Flohr tillmötesgående under hela denna process och tycks acceptera upplägget från SSF med stor tack-samhet. Men ett problem fanns. Omkostnaderna under resan skulle täckas av paret Flohr själva och klubbarna höll inte alltid nere kostnaderna. I ett brev poststämplat Grand Hotel i Falköping klagade han till Eric Carlén att han fått ett dyrt hotell som kostade 15 kronor per natt.⁵⁵

På slutet av turnén reflekterade Flohr över att flertalet städer, med två undantag (Norrköping och Ronneby), hade bemött honom mycket väl.⁵⁶ Pressklippen indikerade också att stormästaren var populär både genom sitt spel och sitt uppträdande. *Eskilstuna-kurirens* rapportör beskrev avslutningen i staden på följande sätt:

Vid en enkel kollation för den celebre gästen på Frimurarehotellet höll apotekare A. Halldin – remihållare – ett tack- och hyllningstal till schackstormästaren [...] Hr Flohr tackade i ett tal på tyska, vilket tolkades av musikdir. Anton Moser. Flohr tackade för den hjärtlighet, varmed han emottagits, och hoppades på återseende.⁵⁷

Också SSF var nöjda med den vitamininjektion som stormästaren gav det svenska schacklivet. Men världskrigets skugga låg ändå över turnén. Vissa förhållningsregler fann sekreterare Carlén det nödvändigt att inskräpa. I korres-

pondens med Flohr manade han till ”försiktighet med fotografering på grund av den spionskräck som rådde”.⁵⁸

I nödställd belägenhet

Flohrs besvärliga ekonomiska läge är ställt utom allt tvivel, men också SSF befann sig i ekonomiskt trångmål vid detta skede. Intäkterna hos förbundet från medlemsavgifter, viss försäljning och eventuellt överskott från tävlingar räckte inte för att bekosta alla utgifter.

Därför fanns en grupp mecenater som regelbundet ställde upp med lån, gåvor och donationer till viktiga ändamål. Bröderna och tillika grosshandlarna Collijn, särskilt Ludvig, som var ordförande i SSF, bidrog i olika former. Men också advokaten Folke Rogard och än mer bryggeridirektören och högerriksdagsledamoten Erik Olson fanns i donatorernas krets.⁵⁹

Vid ett styrelsemöte i SSF diskuterades situation under våren 1940 i termer av att Flohr befann sig ”i nödställd belägenhet”. SSF hade då genom sekreterare Carléns försorg lånat ut 300 kronor till den nödställda och Olson var den som borgade för lånet.⁶⁰ Mycket tyder på att åtminstone en del av summan senare efterskänktes.

Under denna tid var det ytterst svårt att försörja sig på schack i Sverige. Fler-talet toppspelare hade därför ett yrkesarbete. Utöver simultanturnén och tur-

neringarna anlitas Flohr som skribent i *Tidskrift för schack*, där han kommenterade partier och skrev artiklar om bland annat spelöppningsteori. Men trots detta förblev försörjningen ett problem och Flohr vände sig ofta till sina vänner inom SSF, sekreteraren Eric Carlén och ordföranden Erik Olson, med propåer om nya födkrokar. I ett brev från februari 1940 förklarade han att pengarna var slut från det han tjänat under hösten och att han behövde arbete från SSF. En ny simultanturné eller mindre turnering var två av förslagen.⁶¹

Exakt hur det gick till är oklart, men Flohr hittade en liten inkomstmöjlighet på annat håll – nämligen i Norge. Av dokumentationen att döma var SSF inte direkt inblandat. Däremot hade Flohr själv kontakter i Norge sedan ett tidigare besök hösten 1936, då han både spelat en mindre turnering och ett par simultaner. I mitten av februari 1940 turnerade stormästaren i Norge och besökte inom en vecka (13–19 feb) såväl Oslo som några mindre städer: Arendal, Moss, Skien och Tönsberg. Utöver rena simultaner spelades Flohr också några klocksimultaner och även i Norge tycks Flohr ha varit både populär och framgångsrik.⁶²

Efter Norgeturnén återvände Flohr till Göteborg och SSF försökte än en gång få ut Flohr på en ny simultanturné i Sverige i februari–mars 1940. Ett cirkulär gick ut till klubbarna och det annonserades också i *T/S* 1940:I. Men som

man konstaterade på ett styrelsemöte i maj 1940 hade ”cirkuläret medfört ringa eller intet resultat”.⁶³ Mellan 6 december 1939 och 2 april 1940 spelade Flohr bara en simultan i Lundby schacksällskap och två klocksimultaner i Göteborg. Intresset från klubbarna och distrikten var inte längre lika stort. Vid Göteborgs Schackförbunds styrelsemöte den 17 april konstaterades att

skrivelser inkommit från Sveriges Schackförbund och Tidskrift för schack, men att dessa saknade intresse då Göteborgs Schackförbund redan vidtagit åtgärder[.]

Vid sidan av de ekonomiska bekymren visar Flohrs korrespondens på behovet av att få ett sammanhang och att kunna umgås med andra schackspelare. I ett brev till Carlén den 2 oktober 1939 konstaterade Flohr lakoniskt att trots kontraktet skrivet med Aljechin 1938 så ”kom matchen senare inte till stånd av bekanta skäl”.⁶⁴ Ofta återkom Flohr till när de svenska olympiaspelarna skulle komma hem från Buenos Aires – och då i första hand vännen Ståhlberg. Naturligtvis umgicks han med Spielmann som också sökte försörjningsmöjligheter i landet.

Men relationen med den mer jämnråriga Paul Keres verkar ha varit ännu viktigare och i brev efterfrågade han ofta turneringar där också Keres kunde delta. De båda spelade några vänskapspartier på Stockholms schackförbunds

lokaler på Vattugatan den 31 januari 1940 när estländaren var på genomresa på väg hem från Holland och matchen mot Euwe.⁶⁵ Ofta tycks Flohr ha suktat efter att få träffa och spela mot sina mästarkollegor, men det erbjöds få tillfällen.

Både Flohr och Spielmann befann sig alltså i Sverige hösten 1939 och våren 1940, men förbundet hade inga resurser att ställa till förfogande för att erbjuda spelmöjligheter. Intressant nog skickade det tjeckiska schackförbundet (som fortfarande levde trots nationens undergång) en propå till SSF i februari 1940 och frågade om schackligt utbyte, i första hand en match mellan den regerande tjeckiske mästaren Karel Opočenský och Sverigemästaren.⁶⁶ Av svaret att döma menade SSF att man inte ens kunde ordna något evenemang åt Flohr och Spielmann och då ännu mindre åt Opočenský. Några simultaner arrangerades åt Flohr i Stockholm med omnejd i april 1940, men knappast det antal som han hade hoppats på.⁶⁷

I slutet av april åkte makarna Flohr än en gång till Moskva via Finland och Estland, där han vistades ett par dagar hos stormästarkollegan Paul Keres i Tallinn (vissa uppgifter tyder på att han också tillbringat tid i Lettland).⁶⁸ Fortfarande rädde fred och en icke-angreppspakt mellan Nazityskland och Sovjetunionen, men tysk trupp stod långt inne i Norge – alltså där Flohr hade spelat kort dessförinnan.

I intervjuer nämnde Flohr risken för krig som ett skäl till att han reste vidare. Trots att Rajsas Flohr var född i Ryssland och hade släkt kvar i landet visste inte makarna om det gick att stanna i Sovjetunionen. Enligt en intervju skulle det vara mycket svårt att få ett permanent uppehållstillstånd. Samtidigt var allt resande påfrestande och makarna skulle gärna bli bofasta – bara det fanns plats i något lugnt land.⁶⁹ Ett annat reportage från samma besök i Tallinn indikerade att Flohr hade tröttnat på det ständiga livet i kappsäck. Där beskrevs han som den numera hemlöse före detta tjecken.⁷⁰

I detta skede av kriget, med segerrika tyska trupper på alla fronter, minskade gradvis antalet länder som Flohr kunde resa till utan att beträda tyskkontrollerat område. Om Sverige skulle klara sig undan krigets käftar syntes oklart och skälen för att stanna i landet var få. Likväl planerade Flohr av allt att döma att komma tillbaka till Sverige redan när han reste österut våren 1940.⁷¹

Sverige eller Sovjet?

Sommaren 1940 tillbringades i Sovjetunionen med matcher mot inhemska mästare av en helt annan kaliber än de svenska. Likafullt fortsatte kontakterna och utbytet med Sverige och SSF. Under sommaren och hösten 1940 korresponderade Flohr framför allt med sekreteraren Eric Carlén. I ett brev från 25

juli skrev han att han ville betala av sin skuld genom att komma till Stockholm en månad, och han återkom ofta i sina brev till pengarna han var skyldig SSF eller snarare Erik Olson som ju tecknat borgensförbindelse. Flohr var vid det laget bosatt i Moskva och statligt anställd som schackspelare och tränare, men hade ingen permanent bostad utan bodde på hotell Metropol.

Av brevväxlingen att döma ville Flohr komma till Sverige under hösten för att spela simultaner eller turneringar. I det skedet var avsikten att komma på egen hand, alltså utan sin fru.⁷² I sitt svar öppnade Carlén för att ordna simultaner åt Flohr i slutet av oktober och början av november, men däremot kunde ingen turnering ställas i utsikt.⁷³

För att få komma till Sverige behövde Flohr ett visum. Förhoppningen var att Carlén och SSF än en gång skulle kunna vara behjälpliga via sina kontakter på Socialstyrelsen.⁷⁴ I första hand hoppades Flohr på Erik Drougge, sekreterare i Utlänningsbyrån på Socialstyrelsen.⁷⁵ I tidigare forskning har man visat att Drougge givit uttryck för en skeptisk syn på flyktingar i allmänhet – och judiska sådana i synnerhet.⁷⁶ Men uppenbarligen hade han ett schackintresse vilket kan ha varit anledningen till de förhoppningar som ställdes på honom.

Dokumentationen på UD visar att både Salo och Rajsa Flohr sökte in-

resetillstånd och planerade att komma tillsammans den 5 november. Vad hade hänt och fått dem att ändra planerna? Vi vet att det fanns ett annat bekymmer som drev dem till Sverige. Utifrån Rajsas ansökan vet vi att hon ville till Sverige för att kunna träffa en läkare, doktor Boij, för sina magproblem. Det tycks inte ha varit något försök att stanna mer permanent i Sverige, men trots att båda två hade papper på att få komma tillbaka till Ryssland avslogs hustruns ansökan och Salo fick åka själv.

I november och början av december 1940 arrangerades också en simultanturné med totalt 14 uppvisningar där SSF ordnade med logistik och var allmänt behjälpliga. Skillnaden gentemot förra gången var dock stor. Långt färre klubbar tecknade sig för ett besök av stormästaren. Orsaken låg nog delvis i att flertalet vapenföra män låg inkallade under perioder, och klubbarna hade således vare sig resurser att ordna evenemang eller tillräckligt med spelare som kunde ställa upp.⁷⁷ Ragnar Forsman, sekreterare vid Göteborgs Schackförbund, besvarade en propå från SSF med följande talande rader:

[S]om du säkert är underkunnig om, är simultanmatcher inte längre något propagandamedel som förmår locka vår tids bortskämda schackspelare, och i varje fall torde det ställa sig för dyrt för samlanslutningarna här på orten [...]⁷⁸

Denna gång gjorde SSF inget försök hos Socialstyrelsen utan Flohr fick vänta på sitt visum betydligt längre, och när det dök upp gavs tillstånd bara för honom. Flohr fick resa utan sin fru till Sverige i slutet av november 1940.⁷⁹ Efter en turné där Flohr ofta åkte till samma städer som året innan så spelades den sista simultanen den 5 december 1940 i Strängnäs över 31 bord.⁸⁰ Detta blev sista besöket i Sverige innan han reste tillbaka till Sovjetunionen för att återförenas med sin hustru.

Flohr fick medborgarskap i Sovjetunionen 1942 och stadgade sig i landet där han skulle bo till sin död år 1983.⁸¹ Till Sverige återvände han flera gånger både för simultan- och turneringsspel, och fick då bruk för de svenskakunskaper han hade förvärvat under vistelsen 1939–40. Det som är en smula märkligt är att nutida standardverk om Flohr, eller sovjetiskt schack, har en annan historieskrivning där Sverigevistelsen förbigås. I bästa fall skriver man att Flohr flyttade till Sovjetunionen efter en tid i Sverige, men det är ju långt ifrån hela sanningen.

Flohrs öde – det unika och det generella

Källorna är inte alltid entydiga eller enkla att tolka. Emellertid finns det starka belägg för att Flohr såg Sverige som en så pass intressant plats att han

gjorde seriösa försök att etablera sig i landet tillsammans med sin fru 1939–1940. Han mötte då ungefär samma problem som andra judiska flyktingar med anledning av den ytterst restriktiva flyktingpolitiken, vilken alltså drabbade judar hårdare än andra grupper.

Det som gör Flohrs öde speciellt är det sätt på vilket han kunde få stöd av det svenska schackförbundet, klubbar över hela landet, enskilda svenska spelare och inte minst olika schackmecenater. Utan den hjälpen hade han vare sig fått vistas i landet eller kunnat försörja sig den relativt korta tid han stannade.

Arbete och försörjning blev ändå den stora akilleshälen. Att i fredstida förhållanden kunna leva på schack i Sverige var ytterst svårt, också för våra främsta. Att göra det i krigstid visade sig omöjligt. Detta särskilt som Flohr hade försörjningsansvar också för sin hustru. Materiell nöd tvingade Flohr till ett land som inte var hans förstahandsalternativ. Sovjetunionen erbjöd dock både ett schackligt sammanhang och brödföda. Alltså: ett erbjudande han inte kunde motstå.

Denna artikel har genomgått vetenskaplig granskning av externa läsare enligt modellen double-blind peer review.

Noter

- 1 Jag vill här passa på att tacka Indrek Aunver och Peter Holmgren för hjälp med källorna och sakupplysningar till artikeln. Ett tack rik-
tas också till Karin Kvist Geverts och Stépha-
ne Bruchfeld och som frikostigt delat med sig
av sina kunskaper om svensk invandrings- och
flyktingpolitik och dessutom gett värdefulla
litteraturtips. Vid Riksarkivet fick jag god
hjälp med källmaterialet av Lars Hallberg.
Delar av materialet, men med större schacklig
tonvikt, har också publicerats i *Schackkultur* nr
60 (2018).
- 2 Wietek, Helmut (2005) *Salo Flohr und das
Schachleben in der Tschechoslowakei*, s. 8;
Sosonko, Genna (2002) "Essig Fleisch",
New In Chess 2002:7, s. 55.
- 3 DN 7/2 1931; Holmgren, Peter (2017)
"*Sveriges Schackförbund under 100 år*" ur
Svenskt schack under 100 år. 1917–2017, Peter
Holmgren och Lasse Linusson (red), Sveriges
Schackförbund.
- 4 Åren 1939–1940 hanterades utlänningsfrågorna
av två myndigheter: Socialstyrelsen beslutade
om uppehålls- och arbetstillstånd medan
Utrikesdepartementet gav inresetillstånd åt
viseringspliktiga utlännningar.
- 5 [https://www.holocaust.cz/en/database-of-
victims/victim/136276-emil-zinner/](https://www.holocaust.cz/en/database-of-victims/victim/136276-emil-zinner/)
- 6 SvD 28/3 1939, s. 19.
- 7 Riksarkivet (RA), Statens Utlänningskom-
mission, Passbyrån vol D1:13. Avskrift från
handbrev från attachén Erik von Sydow, Riga
3 april 1939.
- 8 Hallberg, Lars (2002) "Tio år efter nobelpri-
set. Thomas Mann, hans förläggare och Sve-
rige 1939–40" ur *Av kärlek till arkiv. Festskrift
till Erik Norberg*, Kerstin Abukhanfusa (red),
Riksarkivet. s. 390–391.
- 9 Kvist-Geverts (2008a) *Ett främmande element
i nationen. Svensk flyktingpolitik och de
judiska flyktingarna 1938–1944*, Studia
Historica Upsaliensia 233, s. 73–74; Andersson,
Lena (2008) "En innerlig bön att min ansö-
kan måtte bifallas så snart det sig göra låter."
Socialstyrelsens utlänningsbyrås attityder
och agerande gentemot judiska flyktingar
1938–1939" ur *En problematisk relation.
Flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige
1920–1950*, Lars M Andersson och Karin
Kvist Geverts (red), Opuscula Historica
Upsaliensica 36, s. 97–115.
- 10 Åsbrink, Elisabeth (2011) *Och i Wienerwald
står träden kvar*, Natur & Kultur, s. 55–57;
SBL "Folke Malmer".
- 11 Se bland annat Levine, David (2002) "Attitu-
des and action. Comparing the responses
of Mid-Level bureaucrats to the Holocaust",
i David Cesarini & Paul Levine (red)
Bystanders to the Holocaust: A Re-evaluation,
s. 220; Åmark, Klas (2011) *Att bo granne med
ondskan. Sveriges förhållande till nazismen,
Nazityskland och Förintelsen*, Albert Bonniers
Förlag, s. 368–390 samt Kvist Geverts, Karin
(2008a) s. 96–97.
- 12 Åsbrink (2011) s. 56–57.
- 13 Åsbrink (2011) s. 57.
- 14 Åmark (2011) s. 473–483; Rudberg, Pontus
(2013) "Flyktingpolitik, främlingslagstiftning
och tillämpning. Förutsättningar för judiskt
flyktingmottagande i Sverige 1933–1945" i Lars
M Andersson & Carl Henrik Carlsson (red),
*Från sidensjalar till flyktingmottagning. Judar-
na i Sverige – en minoritets historia*, Uppsala.
- 15 RA, Statens Utlänningskommission, pass-
byrån vol D1:13. Avskrift från handbrev från
attachén Erik von Sydow, Riga 3 april 1939.
- 16 RA, Statens Utlänningskommission, telegram
till Kungliga Utrikesdepartementet 18 mars
1939.
- 17 *Postimees* nr. 82, 24/3 1939.
- 18 SvD 28/3 1939 s. 19; Aftonbladet 28/3 1939; DN
29/3 1939 s. 16; RA, Kungliga Socialstyrelsen,
ansökan om visering 28 mars 1939, Salomon
och Rajsa Flohr.
- 19 DN 12/4 1939 s. 17.
- 20 RA, Statens utlänningskommission Passbyrån
vol D1:13, Viseringskort för Salomon och
Rajsa Flohr.
- 21 DN 9/8 1939 s. 9; DN 16/8 1939 s. 9.
- 22 SvD 11/8 1939.

- 23 Münninghoff, Alexander (2001) The biography. Max Euwe, *New in Chess*, s. 226.
- 24 DN 5/9 1939, s. 5; DN 30/8 1939, s. 10; *Arbetartidningen* 4 oktober 1939, s. 4.
- 25 SvD 28/3 1939, s. 16.
- 26 DN 16/8 1939, s. 9.
- 27 <http://www.olimpbase.org/1939/1939in.html>
En liten seger fick tjeckerna i och med att man protesterade och därmed slapp spela under den nazityska flaggan. Istället fick laget den traditionella tjeckiska flaggan vid sina bord.
- 28 *Brooklyn Daily Eagle* 19 sept 1940, s. 16; Sosonko (2002) s. 55.
- 29 The West Australian 18 feb 1939, s. 7; *The West Australian* 13 mars 1939, s. 7; *The Courier-Mail* 29 maj 1939, s. 9.
- 30 Rutland, Suzanne (1985) "Australian responses to Jewish refugee migration before and after World War II" *Australian Journal of Politics and History* vol 31(1), s. 32.
- 31 RA, Sveriges Schackförbunds Arkiv (SSF), E1 Volym 10, Brev till M.S. Perslow från SSF.
- 32 Andersson (2008); Kvist-Geverts (2008a, 2008b).
- 33 Kvist Geverts (2008a) s. 134.
- 34 RA SSF E1, Volym 10, Brev till M.S. Perslow från Eric Carlén SSF samt intyg från Eric Carlén 3/11 1939.
- 35 RA Socialdepartementet Utlänningskommissionens arkiv, "P.M. angående ärendet Salomon FLOHR med hustru Raisa."
- 36 *Aftenposten* 23/9 1936, s. 5.
- 37 *Uus Eesti*, nr 170, 27/6 1939.
- 38 *Arbetartidningen* 4/10 1939, s. 4.
- 39 Soltis, Andy (2001) Soviet Chess. *New in Chess*. s. 76–78, 89–90, 95–99; Botvinnik, Mikhail (1981) *Achieving the Aim*, Pergamon Press, s. 33–39.
- 40 *Arbetartidningen* 4/10 1939, s. 4.
- 41 *Eskilstuna-kuriren* 4/12 1939.
- 42 Åsbrink (2011) s. 60–63; Nordlund, Sven (2009) *Affärer som vanligt. Arieseringen i Sverige 1933–1945*. Sekel bokförlag, s. 66–72; Byström, Mikael (2012) *Utmaningen: den svenska välfärdsstatens möte med flyktingar i andra världskrigets tid*, Nordic Academic Press, s. 30.
- 43 RA, SSF E1 Volym 10, Brev från Eric Carlén SSF till Salo Flohr 15/11 1939.
- 44 RA, SSF E1 Volym 10, Brev från Salo Flohr till Eric Carlén SSF 1/11 1939.
- 45 Byström & Frohnert (2017) s. 14.
- 46 Byström (2012) s. 32, 144–146.
- 47 Byström & Frohnert (2017) s. 15.
- 48 RA, SSF A1 Volym 1, Föredragningslista 3/3 1940.
- 49 DN 16/10 1939, s. 3.
- 50 RA, SSF E1, Volym 10 Brev till Rudolf Spielmann och till Salo Flohr 22 september 1939. Brev till Fritz Andersson 22 september 1939. Göteborgs landsarkiv (GLA), Göteborgs Schackförbund arkiv A1 Volym 1, Protokoll Göteborgs Schackförbund 21 sept 1939.
- 51 RA SSF, E1 Volym 10, Odaterat brev 1939 Dnr 996.
- 52 RA SSF, E1 Volym 10, Odaterat missivbrev 1939 "Meddelande angående besök av stormästarna Flohr och Spielmann".
- 53 *TJS* 1939:9–12, s. 207–208.
- 54 RA, SSF E1 Volym 10, Brev 1/12 1939 från Salo Flohr till Eric Carlén SSF. Original på tyska översatt av författaren.
- 55 RA, SSF E1 Volym 10, Brev 24/11 1939 från Salo Flohr till Eric Carlén SSF.
- 56 RA, SSF E1 Volym 10, Brev 30/10 1939 från Salo Flohr till Eric Carlén SSF.
- 57 *Eskilstuna-Kuriren* 4/12 1939.
- 58 RA SSF E1, Volym 10, Brev från Eric Carlén SSF till Salo Flohr 3 nov 1939.
- 59 Holmgren (2017). Samtliga uppräknade personer satt också i SSF:s styrelse under den aktuella perioden.

- 60 RA, SSF A1 Volym 1, Styrelseprotokoll vid sammanträde den 14/5 1940.
- 61 RA, SSF E1, Volym 10, Brev från Salo Flohr till SSF 29/2 1940.
- 62 Telemark Sjakklrets (1947) 25 år Jubileumsberet, s. 17; Tonsbergs Sjakklubb (1948) Tonsbergs Sjakklubb 30 år s. 5; Aftenposten 17/2 1940.
- 63 RA, SSF A1 Volym 1, Styrelseprotokoll vid sammanträde den 14/5 1940.
- 64 RA, SSF E1 Volym 10, Brev från Salo Flohr till Eric Carlén SSF 2/10 1939.
- 65 DN 1/2 1940, s. 11.
- 66 RA, SSF E1 Volym 11, Brev från Tjeckiska Schackförbundet till SSF 9/2 1940.
- 67 DN 23/4 1940, s. 5.
- 68 TJS 1940:5 s. 104; RA, SSF A1 Volym 1, Styrelseprotokoll vid sammanträde den 14 maj 1940; Uus Eesti nr 111, 26 april 1940.
- 69 Uus Eesti nr 113, 28/4 1940.
- 70 Päewaleht, nr 114, 29 April 1940.
- 71 RA, SSF Volym 11, Brev från SSF Eric Carlén till Fredrik Olsgren Dalarnas Schackförbund 3 maj 1940.
- 72 RA, SSF E1 Volym 11, Brev från Salo Flohr till SSF 25/7 1940.
- 73 RA, SSF E1 Volym 11, Brev från Erik Carlén 25/7 1940.
- 74 RA, SSF E1 Volym 11, Brev från Salo Flohr till SSF 11/10 1940.
- 75 RA, SSF E1 Volym 11, Brev från Salo Flohr till SSF 16/10 1940.
- 76 Berglund, Tobias & Sennerteg, Niclas (2010) Svenska koncentrationsläger i Tredje rikets skugga, Natur & Kultur.
- 77 RA, SSF E1 Volym 11, Brev från SSF till Salo Flohr 24/10 1940.
- 78 GLA, Göteborgs Schackförbund, B 1 Vol 4, Brev från Ragnar Forsman till Eric Carlén 29 okt 1940.
- 79 RA SSF E1 Volym 11, Brev från Salo Flohr div.
- 80 DN 30/11 1940, s. 14.
- 81 Soltis (2001).

Pianisten Eva Engdahl: Normbrytande pionjär

Av Viveka Hellström

januari 2018 avled pianisten, kapellmästaren och pedagogen Eva Engdahl, 93 år gammal. Hon har räknats som en av våra första kvinnliga jazzpianister på professionell nivå. När hon på fyrtioalet började spela på skoldanser med egen pianotrio var hon ensam kvinnlig instrumentalist i en totalt mansdominerad jazzvärld. Eva Engdahl var också utbildad klassisk pianist och debuterade på Konserthuset i Stockholm 1944. Under femtioalet blev hon känd för radiolyssnarna genom den återkommande programpunkten "Marie Adams spelar populärt på piano", där hon spelade under den pseudonym hon använde som icke klassisk pianist. I sin musikaliska gärning utmanade hon gängse normer på flera sätt.

Eva Engdahl har ännu inte fått den plats hon förtjänar i den svenska jazzhistorieskrivningen, ett öde hon delar med flera kvinnliga jazzmusiker i Sverige.¹ När Bertil Sundin 2008 porträtterade Engdahl i jazztidningen *Orkesterjournalen* var hon okänd för många, också för mig.² Sångaren Marie Selander läste artikeln och uppmärksammade Engdahl

*Eva Engdahl vid pianot.
Foto: Anne-Marie Nenzell.*

i sin studie *Inte riktigt lika viktigt: Om kvinnliga musiker och glömd musik*.³ På bokreleasen 2012 spelade flera kvinnliga musiker som Selander skildrat, bland annat Eva Engdahl. Där fick jag uppleva hennes kraftfulla och svängiga pianospel.

Eva Engdahl intervjuades också 2015 för Svenskt visarkivs räkning, då Anders Boustedt och Martin Westin sökte upp den då 91-åriga pianisten i hennes hem för ett längre samtal. I intervjun, som

finns på Svenskt visarkiv, ser Engdahl tillbaka på ett yrkesliv som började för mer än 70 år sedan.⁴

Efter Engdahls bortgång 2018 donerade hennes son, musikern Georg ”Jojje” Wadenius, några lådor med efterlämnat material till Svenskt visarkiv. Jag fick göra den första sonderingen i lådorna, där bland annat kontrakt, repertoarlister, noter, foton, beundrapost, tidningsklipp och affärskorrespondens samlats. Materialet speglar Eva Engdahls intensiva liv som musiker och kapellmästare under en lång karriär som innefattade musicerande i många olika sammanhang. Det hittills osorterade materialet visar vilken banbrytande insats Engdahl gjorde när hon uppträdde som genreöverskridande pianist i 1940- och 50-talets Sverige.

I denna artikel vill jag förmedla intryck från dessa nedslag i Engdahls efterlämnade material och på så vis komplettera hennes egen berättelse så som den uttryckts i intervjuer. Genom samtida skildringar förmedlade i press och brev får man dessutom inblickar i hur pianisten Engdahl kunde uppfattas under sina mest aktiva yrkesår. Men först lite om Engdahls pianistiska bakgrund och utbildning.

Sjävlärd jazzpianist

Eva Engdahl hade en gedigen musikutbildning inom den klassiska musiken

men var sjävlärd när det gällde jazzmusik. Hon föddes 1924 och växte upp på Kungsholmen i Stockholm. Redan som treåring började hon spela på pianot hemma, hon hade ett gott gehör och tog själv ut musiken hon hörde på radio och på skivor på pianot. Det var hennes tio år äldre bror som introducerade jazzmusiken för henne. Han hade en stor skivsamling och amerikanska pianister som Erroll Garner och Oscar Peterson blev förebilder. Duke Ellington var också en tidig idol.

Under fyrtioalet började Engdahl uppträda på skoldanser med egen trio. Hon kände då inte till några andra kvinnliga instrumentalister som spelade jazz i Sverige. Hon blev till en början tråkad av killarna i jazzvärlden, som rynkade på näsan åt henne: ”En tjej som spelar – det går väl inte?” Att hon bemöttes med denna misstro tycker hon i efterhand var förstäeligt.

Jag var ju den första kvinnliga jazzpianisten i Sverige, så det var inte konstigt alls. Men det var inte roligt!⁵

Musikvetaren Alf Arvidsson har i en studie om den svenska jazzens utveckling ägnat ett kapitel åt kvinnornas utrymme på den svenska jazzscenen fram till 1975. Han har bland annat sökt spåra kvinnliga instrumentalister och funnit ett fåtal exempel på professionellt verkssamma kvinnliga musiker på jazzscenen under den tid då Engdahl debuterade.

Förutom pianisten Engdahl presenterar han Margit Rudkrantz, som under 1930-talet drev en egen "jazzskola" och som under 1940-talet turnerade i svenska folkparker som ackompanjator och beskrevs som "jazzpianist". Pianisten Lil Stone (pseudonym för Bella Smolian-sky) nämns också. Hon var tidvis verksam som restaurangmusiker och gjorde också ett fåtal skivinspelningar under 1940-talets början.⁶ Men det var först på femtiotalet som fler kvinnliga jazzpianister på professionell nivå tog plats i jazzsammanhang och de var även då oftast ensamma kvinnliga inslag på den manligt dominerade jazzscenen.⁷

Arvidssons genomgång visar, att även om pianot var det vanligaste instrumentet för kvinnor inom jazzmusik och närbesläktad underhållningsmusik, var kvinnliga jazzmusiker så ovanliga att Engdahl kan räknas som en verklig pionjär. Att hon dessutom som kvinna tog en ledande roll som kapellmästare för en egen trio är också anmärkningsvärt. Bertil Sundin skriver i sitt porträtt av Engdahl att hon troligtvis var först i Sverige att som jazzmusiker framträda med en pianotrio, det vill säga sättningen piano, bas och trummor.⁸

Att som kvinna ge sig in på den manliga domän som jazzmusiken länge utgjorde var att bryta mot normerna. Kvinnorna blev både ifrågasatta och granskade särskilt hårt. "Ett musikframförande som ansluter till gängse normer

är lättare att bedöma positivt", skriver Arvidsson. "[A]vvikelser måste inordnas under någon form av reservation".⁹ Kvinnliga musiker blev alltid jämförda med män som norm – en spelande kvinna kunde möjligen accepteras *trots* att hon var kvinna om hon ansågs tillräckligt bra. Eva Engdahl hade ett gott självförtroende; hon visste att hon spelade bättre än många killar. Som spelande kvinna hade hon också en fördel då hon blev intressant för arrangörerna, det hjälpte henne att få spelningar.

Jag fick alla fina jobb, redan som 17–18-åring. Det var ju en grej att det var en kvinna. Då vaknade killarna och ville spela med mig.¹⁰

Den amerikanska skribenten Linda Dahl nämner i sin studie om kvinnliga jazzmusiker i USA flera inflytelserika amerikanska pianister som oftast inte nämnts i jazzhistorieskrivningen, trots att de spelat en aktiv roll som både musiker, kompositörer orkesterledare och arrangörer.¹¹ Osynliggörandet av kvinnliga musiker har också hindrat dem från att finna förebilder. Men Sverige fick under 1940-talet besök av några kvinnliga jazzmusiker, till exempel den framstående pianisten Mary Lou Williams, som presenterades i flera musiktidningar i slutet av 1940-talet. Den holländska pianisten Pia Bäck är ett annat exempel på en kvinnlig pianist som spelade på svenska jazzscener, med swing och boogie-woogie på repertoaren.¹² Det hade

alltså varit möjligt för Eva Engdahl att finna några kvinnliga förebilder i den internationella jazzvärlden, men det är inte något hon nämnt i intervjuer och kanske kände hon inte till dem. Däremot tar hon upp en samtida manlig kollega, Charlie Norman, som var duktig, tyckte hon, ”men han kunde inte svälja att det fanns en kvinnlig pianist”.¹³ Liksom Norman tog Eva Engdahl upp boogie-woogie på sin repertoar och de blev konkurrenser om attraktiva uppdrag.

Klassisk pianoutbildning

Inom den klassiska musiken är det lättare att finna kvinnliga förebilder. Pianot som ett instrument för kvinnor har en lång historia. Under 1800-talet hörde pianospel till en av de kompetenser en bättre bemedlad kvinna skulle behärska; det ingick i hennes roll som värdinna. Flickor i borgerliga hem skulle gärna kunna ackompanjera sig själva till sång, kunna spela till dans och underhålla gäster i hemmet eller i de lite finare salongerna. Detta kvinnoideal följde med in i 1900-talet och många kvinnor blev goda amatörer vid pianot. En del blev också professionella. Att man i många hem dessutom haft ett piano stående har också uppmuntrat till spel, så som det till exempel var för Engdahl. Pianot som ett accepterat och även tillgängligt instrument för kvinnor har bidragit till att det länge funnits många kvinnliga

pianister. En del verkade professionellt redan på 1800-talet.¹⁴

Eva Engdahl utbildade sig till klassisk pianist genom privata studier. I sjuårsåldern skickades hon till Karl Wohlfarts pianoskola, ett av de främsta privata musikinstituterna i Stockholm. Wohlfart var känd för sin grundliga och systematiska pianoundervisning, som också förmedlades via hans tryckta pianoskolor och etydsamlingar. Eva Engdahl kom efterhand att studera direkt för honom. I hans undervisningsmaterial fanns en blandning av klassiska mästare och nutida svenska tonsättare, där även hans egna kompositioner ingick. Hans elever gav regelbundet konserter och en gång per termin var det stor uppvisning på Kungl. Musikaliska akademien, där Wohlfart var professor. En av hans elever var Greta Eriksson, som kom att bli en framstående konsertpianist. Hon var några år äldre än Eva Engdahl och de kom inte att bli vänner, men Engdahl beskriver Eriksson som en vänlig person och en mycket noggrann pianist.¹⁵

Efter Karl Wohlfarts död studerade Eva Engdahl vidare för professor Gottfrid Boon. Hans tonbildningsideal blev också ett kännemärke för hennes spel – hon uppmärksammades ofta för sin kraftfulla men också känsliga klangbild. Hon studerade även en tid i Paris, på stipendium från Svenska musikerförbundet, och fördjupade sig då i franska tonsättare. Genom sina studier byggde

Engdahl upp en klassisk repertoar. Ravel och Debussy fanns ofta med i hennes konsertprogram genom åren. Hon var också mån om att spela svenska nutida tonsättare vid sidan av klassiker som Haydn och Beethoven. Professor Boon tyckte att Engdahl efter mångåriga privatstudier inte behövde gå vidare med studier på Musikaliska akademien. Som tjugoåring var hon redo för sin debutkonsert som konsertpianist.

I en artikel i *Aftonbladet* 1944 berättas om en "hemkonsert" i tidningens regi som hållits hemma hos en disponent och hans fru i Storängen utanför Stockholm. I denna informella miljö uppträdde flera kommande debutanter, bland andra Eva Engdahl. Hon spelade bland annat några stycken av sin avlidne lärare Karl Wohlfart och fick ett mycket gott mottagande. "Hennes prestationer uppskattades mycket livligt", skriver *Aftonbladets* skribent som var förvissad om att alla i den närvarande publiken såg fram emot Engdahls kommande debutkonsert.¹⁶ Den hölls bara några dagar senare i Konserthusets lilla sal i Stockholm, då Engdahl bland annat framförde verk av Beethoven, Debussy och den svenske tonsättaren Gunnar de Frumerie.

Yrkesliv som pianist

Eva Engdahl arbetade både som solopianist och kapellmästare, med ett intensivt turnéliv och mycket kvällsarbete,

vilket måste ha varit svårt att kombinera med familjeliv. Hon gifte sig 1944 och sonen Georg kom året därpå. Efter några år skilde hon sig och tog hand om sonen tillsammans med sin mor. Hon behöll ett lika stort intresse för jazz som för klassisk musik och försörjde sig som musiker i bägge genrer.

Som solist framförde hon Gershwins "Rhapsody in Blue" med olika konsertföreningar runt om i landet och gav även konserter med klassisk repertoar. Hon fick också jobb på festvåningar och i andra sammanhang där hon spelade jazzinriktad musik med eget band. En tid var hon också artistchef på Bacchi Wapen i Stockholm, där hon träffade sin andre make Jack Tegestam. På somrarna hade hon engagemang som orkesterledare och pianist på badhotell i Visby, Mölle och Båstad. Det var populära uppdrag, även för sonen som då kunde tillbringa sommarloven tillsammans med sin mor.

Redan på fyrtiotalet började Eva Engdahl blanda genrer på sina konserter, vilket var utmanande och radikalt. I USA hade bland andra pianisterna Hazel Scott och Dorothy Donegan blandat klassiska stycken med jazz och utvecklat en stil med boogie-woogie-inslag där de lät klassiska stycken svänga.¹⁷ I Sverige blev det upprörda känslor men också publiksuccé då Engdahls kollega Charlie Norman 1949 lanserade Grieg i boogie-woogie-tappning.¹⁸ Eva Engdahl arrangerade inte om klassiska stycken till

något annat, men ville genom sitt val av den musik hon framförde visa att skillnaden mellan bra och dålig musik inte handlade om genrer. Hennes blandade repertoar kunde på affischer presenteras som "dans, jazz, populärt, seriöst".¹⁹

För dagens musiklyssnare kan det vara svårt att förstå hur utmanande denna genreblandning tedde sig. Under 1950-talet påbörjades visserligen en utveckling där jazzmusiken från att vara dansmusik kom att bli en musik att lyssna på under konserter. Jazzen närmade sig på så vis den klassiska konstmusiken och fick också ett visst erkännande.²⁰ Men det var långt ifrån

accepterat att en klassiskt skolad pianist ägnade sig åt att spela jazzmusik. Pianisten Monica Dominique, som utbildade sig på Musikaliska akademien under slutet av 1950-talet, har berättat att hon levde en sorts dubbelliv under utbildningen. Hon fick hålla det hemligt att hon spelade jazz och populärmusik utanför skolan eftersom det inte accepterades av skolans lärare – det var absolut förbjudet.²¹

När Eva Engdahl sökte sig ut på arbetsmarknaden på 1940-talet föreslog arbetsförmedlingen att hon skulle spela under pseudonym när hon framförde populärmusik.²² Detta för att inte stöta

Marie Adams trio" spelar i tv-programmet "På besök" 1955. Foto: Bertil S-son Åberg/SVT.

sig med ett musiketablissemang som såg jazz och populärmusik som en sämre och lägre stående musik, något en klassisk pianist inte skulle befatta sig med. När Engdahl under tidigt femtiotal började spela vad som kallades "underhållningsmusik" på radion kallade hon sig därför Marie Adams.²³

En som lyssnade och tog intryck var den då unga pianisten Monica Dominique, hon nämner Marie Adams som en pianist hon beundrade.²⁴ Eva Engdahl var dessutom tidigt med i televisionen, som började med provsändningar 1954. På affischer och i reklammaterial lanserades Engdahl ofta under bägge sina namn – hon verkade nästan uppträda som två skilda artister under sina konserter. Att som Eva Engdahl framföra jazz, populärmusik och boogie-woogie som inslag i konserter där publiken förväntade sig klassisk musik, det väckte särskilt uppseende.

Törs man spela en boogie-woogie?

En konsert i Vadstena 1953 kan illustrera hur Eva Engdahl skiftade stil och namn under samma konsert. En reporter beskriver konserten där Engdahl inleder med att spela klassiska kompositörer som Debussy och Ravel. Reportern är hänförd:

Aldrig har väl en sådan kaskad av tonklanger framsprungit ur flygeln på samskolan som på torsdagskvällen[.]

Under slutet av konserten framför Engdahl en annan sorts musik med sin pianotrio, en musik som i artikeln beskrivs som

en kavalkad i rytmer och klanger av en helt annan art än tidigare under kvällen. Hon hade skiftat gestalt och blivit Marie Adams – jazzpianisten av stort format.²⁵

I en odaterad krönika under rubriken "Ordet är fritt", skriver krönikören om det han uppfattar som ett unikt evenemang, då en konsertpianist "för första gången" även bjuder "på ett lättare avsnitt". Här beskrivs tydligare det utmanande i pianisten Eva Engdahls tilltag att byta genre och dessutom bryta mot uppförandekoder under en konsert:

Det var ett djärvt steg hon tog när hon spelade sin sista avdelning, där hon förrådde en spelglädje som chockerade större delen av det allvarsamma auditoriet. [...] Det var hög klass på de alltför få nummer hon spelade. Jag kan frammana stämningen i salongen då hon frågade: 'Törs jag spela en boogie-woogie'.

Det framgår av krönikan att en del av publiken rest sig upp och gått under denna avslutande del av konserten.²⁶

Eva Engdahl vann ofta en yngre del av publiken under sina konserter. Hon var en populär artist som för det mesta fick god respons, åtminstone om man får tro de tidningsklipp som sparats i

lådorna som lämnats till Svenskt visarkiv. Men hon bröt mot konventionerna på flera plan och utmanade de hierarkier som präglade den tidens musikliv, vilket Bertil Sundin framhåller i sitt porträtt av Engdahl:

Den här starka värdekonflikten både i frågan om det klingande materialet (klassisk musik eller jazz) och den sociala klass det markerade, var mycket stark under de här decennierna. Eva Engdahl ville visa att genregränserna var mindre viktiga än gränserna mellan god och dålig musik. På det viset kom hennes arbete att få en viktig funktion: att underlätta förändringen till större tolerans mellan de klassiska och populära världarna.²⁷

Flera år senare verkar jazzmusik fortfarande ha varit främmande för åtminstone den äldre delen av publiken, som var van vid att lyssna på en klassisk repertoar. I ett tidningsklipp förmedlas intryck från Gävle orkesterförenings säsongsavslutning 1957, då man anordnat en "jazzmatiné". Eva Engdahl spelade under detta tillfälle Gershwins "Rhapsody in Blue" tillsammans med den lokala orkestern. Hon spelade solostämman "verkligen bra", anser skribenten på plats. Som "pausmusik" spelade hon också med sin jazztrio, ett inslag som mötte jubel. Skribenten ser tilltaget som en väg att locka in de unga i den seriösa musiken:

Den som bara helt sonika rynkar på näsan åt jazzen som konst är främmande för vad som rör sig i tiden, även om man inte bör stanna här utan gå vidare till den 'riktiga' musiken, är det nog inte så dumt att möta de envetna jazzälskarna på deras eget plan.

Att Eva Engdahl imponerar på den yngre delen av publiken, det förstår man av avslutningen på artikeln, där en ung man citeras, som entusiastiskt utropar "Vilken Brud!"²⁸

Eva Engdahl ville inte bara spela jazz och populärmusik för den klassiskt orienterade konsertpubliken, hon spelade även klassiska tonsättare för danspubliken. I ett reklamblad från 1956, inför en konsert med egen kvintett, beskrivs Engdahl som

en av vårt lands förnämsta pianovirtuoser [...] Hon har vågar sig på djärvheten att spela såväl Chopin och Debussy inför danssalongspubliken och med jättesuccé som resultat.²⁹

Kanske hade hon en pedagogisk avsikt med att öppna publikens öron för olika sorters musik, men hon har också uttryckt det som att hon själv fann lika stort nöje att spela jazzmusik som sonater.³⁰

Engdahl försökte alltid välja en repertoar av musik hon själv tyckte om, men var också tvungen att spela den senaste slagern, om publiken ville det. Det

gällde att jaga jobb för att kunna försörja sig. Några somrar turnerade hon som kapellmästare för "Dagens revy" och "Casinos ABC-revy" och fick då beröm för sina insatser av självaste Sten Broman.³¹ Under ett helt år var Engdahl också kapellmästare och pianist på Norska Amerikalinjen. Hon ackompanjerade dessutom flera sångare tillsammans med sin pianotrio eller kvintett. Uppdragen har varit många och i skiftande miljöer.³²

När Eva Engdahl tänkte tillbaka på alla sina spelningar mindes hon särskilt de många folkparksturnéer med egen orkester som hon genomfört, ett slit med långa spelningar med både scen-show och spel till dans, spelningar som kunde sluta långt efter midnatt.

När jag tänker på det, vilket enormt jobb. Spela fem timmar och sen kanske man på natten hade två timmar med bilen till nästa ställe man skulle spela på. Men man hade så himla roligt, så det överskuggade allt. För det första var man ju spelsugen jämt och man funderade alltid på nya låtar. Och så träffade man andra musiker och hörde nya låtar, det gav ju inspiration faktiskt.³³

Publikkontakt och bemötande

I Eva Engdahls efterlämnade material finns också exempel på beundrapost, bland annat en mängd vykort och brev från skolor och ungdomar efter en skolkonsert 1954. Engdahl hade bett eleverna skriva till henne för att ge respons på

skolkonserten, där Engdahl sin vana trogen blandat klassiska stycken med mer populärt orienterad musik. De melodier som flera av eleverna nämner och uppskattar är Manuel de Fallas "Rituell elddans", Vincent Youmans "Tea for two" och en boogie-woogie. Många ber om ett foto med autograf och de önskar också melodier för Eva Engdahl (eller snarare pseudonymen Marie Adams) att spela i radion. En flicka skriver:

Jag beundrar er så. Ni spelar jättebra. Jag vill höra er spela en riktig boogie-woogie, ty dem tycker jag mest om att lyssna på. Ni gjorde jättesuccé [...] Det gör Ni nog vart Ni kommer, skulle jag tro.³⁴

Eva Engdahl kunde förmedla starka upplevelser genom sin musik, men berörde nog också genom sin person. När hon 1954 ger en konsert för internerna på Långholmen får hon efteråt brev från en av åhörarna, som skriver om konserten:

Strålande, utsökt, underbart vacker [...] Undra ej på att man faller i hänryckning som gränsar till trance [...] Vad livet än är för mig så skall jag minnas vad någon gav. Det ska frammana och giva inspiration till något vackert, som eventuellt kan finnas hos ett av samhällets avglömda olycksbarn.³⁵

Efter ett två månader långt engagemang på Grand i Oslo 1957 får Engdahl ett brev från en man som ofta suttit och lyssnat på henne. Han vill uttrycka sin tacksamhet:

Innan jag lämnar Oslo tillåter jag mig att tacka Er för all den glädjen och nöjenden som jag har haft vid att lyssna till edert mycket charmerande piano-spel. Ni har ett anslag så förtrollande vackert. Även den svagaste ton klingar klockren! [...] tusen tack för all den tjusiga musiken som jag hörde spelat av en slik tjusig flicka!"³⁶

Att Eva Engdahl var mån om att kommunicera med sin publik och att hon uppmuntrade till feedback visar flera brev i det efterlämnade materialet. När pianisten har haft soloengagemang på restauranger och på hotell har publiken kunnat lämna önskemål. En hel del visitkort finns sparade, där man på baksidan skrivit upp titlar som man vill att hon ska spela, ibland med öppet flirtiga kommentarer. En man skriver:

Eva! You go to my head, please. Om du vänder Ditt vackra huvud åt höger så hoppas jag vi ses över barriären.³⁷

Hur Eva Engdahl reagerat på sådana inviter vet jag inte, det är inget hon har kommenterat i intervjuer, men man får förmoda att det ibland varit tufft att som kvinna freda sig från oönskad uppvaktning.

Att en manlig beundrare, som den i Oslo, kallar en professionell pianist i 30-årsåldern för "flicka" är typiskt. Sådana förminskande epitet var vanliga under de år då Eva Engdahl var som mest aktiv som pianist. Även när hon fyllde femtio år skriver *Falu-Kuriren* att "Det

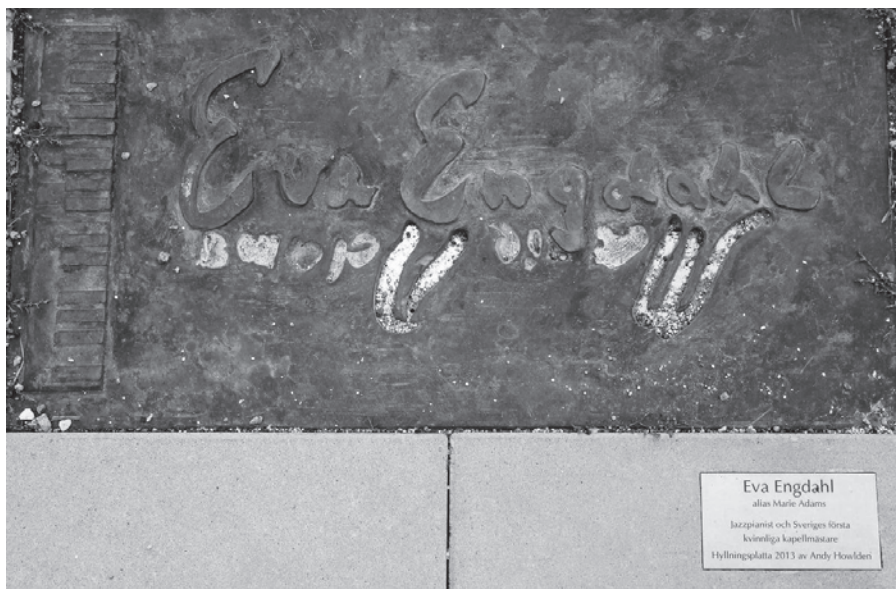
svänger om flickan ifråga."³⁸ Kvinnliga musiker och sångare har ofta fått utstå sexistiska kommentarer, inte bara från åhörare och manliga medmusiker utan även i musikpressen från kritiker och skribenter. De presenteras gärna med epitet som "söt", kallas "flickebarn" och annat förminskande. Till skillnad från när manliga kollegor recenserar fokuserar man ofta på kvinnliga musikers utseende och verkar många gånger förvånas över att de överhuvudtaget kan spela.³⁹

Ett av de mer anmärkningsvärda exemplen är bemötandet av den tyska pianisten Jutta Hipp, en framstående jazzmusiker som när hon gästade Sverige 1955 kritiserades för sitt utseende.

Tänk om någon driftig man tog med henne till en hårfrisörska, sedan till en elegantare damekipering och skoaffär och som kronan på verket lärde henne göra make-up

skriver signaturen Rocc i *Orkesterjournalen*.⁴⁰ Engdahl verkar ha sluppit sådana negativa kommentarer om sitt utseende, skribenter la istället till små anmärkningar om hennes fördelaktiga yttre, som i *Arbetsbladet* 1957, där "den söta och urstyva pianisten" hyllas.⁴¹

I tidningen *Estrad* 1955 recenserades en av de få skivor Eva Engdahl/Marie Adams spelade in. Hennes kraftfulla anslag frestade recensenten att använda uttrycket "spelar som en hel karl".⁴² Denna kliché är inte ovanlig i anmäl-

År 2013 hedrades Eva Engdahl med en plakett på Lilla torget i hemstaden Avesta.

Foto: Eva Högkvist/Dalademokraten.

ningar av kvinnliga instrumentalister i dåtida musikpress, vilket visar att manligt spel är normen att nå upp till.

Engdahls ofta hyllade anslag uppskattades dock inte alltid. När hon uppträder på Cirkus på Djurgården 1953, tillsammans med den danske sångaren Chris Dane, får hon bara en rads omdöme i *Afton-Tidningen* (där förnamnet i hennes pseudonym dessutom är felstavat): "Mary Adams spelade 'Fire Dance' så att flygeln gick sönder."⁴³

Inspelningar

Trots att Eva Engdahl varit en mycket aktiv musiker har hon alltså bara lämnat

ett fåtal skivinspelningar efter sig. Hon har själv förklarar det med att hon vägrade spela in musik hon själv inte gillade: "då fick det vara".⁴⁴ Hon spelade in två melodiska stycken som pianosolist tillsammans med Gunnar Lundén-Weldens orkester. De släpptes på en 78-varvsskiva 1954. Styckena är komponerade av den svenske musikern, kompositören och textförfattaren Ulf Albert Sandström, men Engdahl står som medkompositör till den ena, "Your song".⁴⁵

Ytterligare två stycken av Sandström (eller Al Sandstrom som han kallade sig när han bosatte sig i USA) spelades in med Eva Engdahl/Marie Adams pianotrio samma år, ett av dem med den vitsiga

titeln "Adam meets Eve". "Your song" var tänkt att lanseras i USA, som filmmusik.⁴⁶ Sandström står också som upphovsman till "Stockholm Rhapsody", där Eva Engdahl är solist i en inspelning som gavs ut på LP för ett amerikanskt skivbolag.⁴⁷

Dessa inspelningar kan betecknas som kvalitativ underhållningsmusik, en sorts musik som var vanligt förekommande i radio under 1950- och 60-talen. Engdahl spelade säkert många sådana melodier i de underhållningsprogram hon deltog i, men ingenting av all den musik hon spelade in för svensk radio och television finns bevarat (åtminstone går det inte att finna i Svensk mediedatabas).

Eva Engdahl identifierade sig själv som jazzpianist. Bertil Sundin verkar i sin artikel om Engdahl ifrågasätta att hon helt hör hemma i jazzmusiken. Hur skulle hon själv beteckna den musik hon brukade framföra – är det en sorts cocktailmusik, undrade han. Detta var en känslig fråga att ställa i den svenska jazzens husorgan *Orkesterjournalen*. Engdahl blev arg och svarade att hon "alltid spelat jazz. Punkt." Sundin betecknade hennes jazzspel som "mainstreamjazz" men alltid med "en personlig touch".⁴⁸

Engdahls insatser som jazzpianist finns inte inspelade på skiva, men hennes repertoarböcker, som finns i hennes efterlämnade material, visar att jazzstandards var en stor del av det hon framförde. I repertoarböckerna finns hundratals melodier förtecknade. I Svenskt visarkivs jazzsam-

lingar finns också utgivet material på ett kassettband, en inspelning från 1995, som Engdahl själv donerat till arkivet. Här spelar Eva Engdahl åtta jazzlåtar tillsammans med amerikanska musiker, som kompar på bas och trummor. Hon spelar flera kända kompositioner som "Misty", "All the things you are" och "Somewhere over the rainbow". Ballader blandas med svängigare nummer och även två latinamerikanska melodier finns med. Engdahl spelar både mjukt melodiskt och kraftfullt i improvisationer över melodiernas teman. I de snabbare numren kan man uppleva den närmast sprittande energi Engdahl kunde förmedla som pianist.⁴⁹

När Eva Engdahl intervjuades 2015 sviktade minnet och hon hade svårt att komma ihåg namn och årtal. Inte heller mindes hon alltid i förväg hur musiken lät när hon såg en titel i repertoarboken, "men det sitter i fingrarna", förklarade hon. När hon börjar spela kommer låtarna till henne, vilket hon bevisade genom att i slutet av intervjun sätta sig vid flygeln och spela flera melodier utantill. "Är det inte märkligt! Jag glömmer allt annat men jag glömmer inte det!"⁵⁰

Pedagogisk verksamhet

I slutet av 1960-talet flyttade Eva Engdahl till Avesta där hennes make redan bodde. Det intensiva turnerandet med egna orkestrar var över, men hon fortsatte att spela och ge konserter med eget

Dans · Jazz · Populärt · Seriöst

Marie **Marie Adams**
RADIO OCH TV-ENSEMBLE

Ett av Eva Engdabls kännetecken var blandningen av klassisk och populär musik.

band på den lokala jazzklubben långt upp i åren. Hon var dessutom länge ordförande för Avesta jazzklubb. Men framförallt var hon verksam som musiklärare och startade bland annat populära rumbaorkestrar för sina elever inom den kommunala musikskolan. Under hennes ledning för elevorkestrarna även på turné i Rikskonserters regi. Engdahl hedrades 2013 för sin musikaliska gärning i Avesta kommun med en stenplatta på ett av stadens torg.⁵¹

Engdahl var också engagerad i det förändringsarbete inom musikundervisningen som tog fart under 1970-talet. I egenskap av musiklärare satt hon med i en expertgrupp 1974, som ett led i den så kallade Omus-reformen. Hon medverkade på så vis till en utveckling där improvisationsmetodik, gehörsspel, jazz- och populärmusik stegvis integrerades i den svenska musikundervisningen på alla nivåer.⁵² Hennes pedagogiska gärning kan ses som en naturlig fortsättning på hennes verksamhet som musiker, där hon ända sedan 1940-talet sökt sprida vad hon funnit vara god musik oavsett genrer.

Sammanfattning

Syftet med denna artikel har varit att skildra Eva Engdahls verksamhet som pianist och därmed synliggöra en kvinnlig pionjär i den svenska musikhistorien. Som jag sökt visa har Engdahl på många vis varit normbrytande, både som kvinnlig

jazzpianist med eget band och genom sin genreöverskridande konsertverksamhet. Eva Engdahl debuterade som jazzmusiker i en manligt dominerad jazzvärld där hon blev ifrågasatt av manliga medmusiker som inte trodde att en kvinna kunde spela jazzmusik. Eva Engdahl bevisade motsatsen genom sitt professionella pianospel och hon tog en ledande roll som kapellmästare i flera sammanhang. Hon var också en modig förkämpe för att luckra upp hierarkier i det svenska musiklivet, där den klassiska musiken ansetts vara finare än jazz och populärmusik.

I den svenska jazzhistorieskrivningen har hon varit förbigången, men under 2010-talet har Eva Engdahl och andra kvinnliga musiker börjat uppmärksammas, i en genusmedveten satsning på att revidera svensk musikhistoria och lyfta fram de kvinnor som faktiskt spelat och verkat på svenska musikscener i alla musikgenrer. Marie Selanders studie från 2012 om kvinnliga musiker är ett exempel på detta.

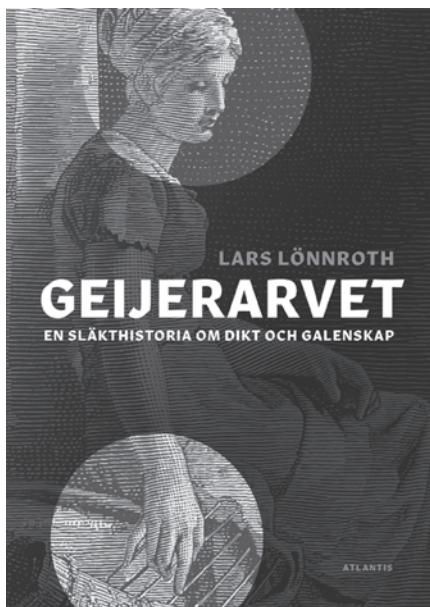
Ett annat är föreningen Imprä, som bildades 2006 och som verkar för ett mer jämställt musikliv inom dagens improvisationsmusik. Som Sveriges första kvinnliga jazzpianist blev Eva Engdahl utnämnd till hedersmedlem i Imprä 2012.⁵³ Hon står som en inspirerande förebild för dagens kvinnliga jazzmusiker.

Denna artikel har genomgått vetenskaplig granskning av externa läsare enligt modellen double-blind peer review.

Noter

- 1 Eva Engdahl nämns inte i Kjellberg, Erik, 1985, *Svensk Jazzhistoria*, ej heller i Bruér, Jan, 2008, *Guldår och krisår. Svensk jazz under 1950- och 60-talet*. I Jonsson, Göran, 2018 *Frihetens blå toner. En berättelse om jazzen i Sverige* ägnas Engdahl några få rader. I Arvidsson, Alf, 2011, *Jazzens väg inom svenskt musikliv. Strategier för självständighet och erkännande 1930-1975*, beskrivs Engdahl som en av få kvinnliga instrumentalister inom svensk jazzmusik på fyrtiotalet (s. 82-83).
- 2 Sundin, Bertil, 2008. "Lady E", *Orkesterjournalen* 2008:2, s. 18-23.
- 3 Selander, Marie, 2012. *Inte riktigt lika viktigt? Om kvinnliga musiker och glömd musik*, s. 101-104.
- 4 Intervju 2015 av Gruppen för svensk jazzhistoria, Svenskt visarkiv, SVAA20150825EE, tre delar.
- 5 Intervju 2015, Svenskt visarkiv.
- 6 Arvidsson 2011 s. 80-81.
- 7 Två framgångsrika pianister och organister, Monica Dominique och Merit Hemmingsson, tas upp av Arvidsson 2011 och Selander 2012. Bägge började som jazzmusiker. Se också intervju med Monica Dominique i kommentarhäftet i skivutgåvan *Jazz Cosmopolit. Svensk Jazzhistoria vol. 11* 2017. (CAP 22067). Här beskriver Dominique hur hon alltid var ensam tjej när hon spelade i jazzsamarhang på femtiotalet.
- 8 Sundin 2008.
- 9 Arvidsson 2011 s. 69.
- 10 Intervju 2015, Svenskt visarkiv. Se även Sundin 2008.
- 11 Dahl, Lindha 1984. *Stormy Weather. The music and life of a century of jazzwomen*.
- 12 Arvidsson 2011 s. 76-77.
- 13 Intervju 2015, Svenskt visarkiv.
- 14 Se vidare Öhrström, Eva, 1987. *Borgerliga kvinnors musicerande i 1800-talets Sverige*. Se även kapitlet "Kvinnliga och manliga musikvärldar", Öhrström & Ramsten (red) 1989. *Kvinnors musik* s. 8-13.
- 15 Uppgift i intervju 2015. Svenskt visarkiv. Om Karl Wohlfart, se vidare <http://www.levandemusikarv.se/composers/wohlfart-karl/> (Sidan besökt den 8 jan 2020.)
- 16 Tidningsklipp från *Aftonbladet*, november 1944. Eva Engdahls efterlämnade material, Svenskt visarkiv.
- 17 Se vidare Dahl 1984 s. 72 f. Jag har ej funnit några uppgifter om att Engdahl inspirerats av dessa kvinnliga pianistkollegor.
- 18 Efter påtryckningar från Grieg-stiftelsen fick upplagan av Normans skiva *Anitra dance boogie* dras in. Men den hade då redan sålt i 1000 exemplar. Kjellberg 1985 s. 120-121.
- 19 Odaterad affisch, Eva Engdahls efterlämnade material. Svenskt visarkiv.
- 20 Se Arvidsson 2011 som bland annat skildrar den debatt som under 1950-talet fördes om jazzens roll i det svenska musiklivet, s. 166-179.
- 21 Se intervju med Monica Dominique, *Svensk jazzhistoria volym 11* 2017, kommentarhäfte, s. 43-54.
- 22 Engdahl har angett olika uppgifter om vem som föreslog att hon skulle använda pseudonym. I Intervju för SVA 2015 anges arbetsförmedlingen, enligt uppgift i Selander 2012 var det en tekniker på radion som föreslog det, s. 102.
- 23 Marie var hennes andra namn och Adams kom till som en pendang till Eva (Adam och Eva). Uppgift i intervju 2015. Svenskt visarkiv.
- 24 *Svensk jazzhistoria volym 11* 2017, kommentarhäfte, s. 47.
- 25 Tidningsklipp från *Östgötabladet* 1953. Eva Engdahls efterlämnade material, Svenskt visarkiv.
- 26 Odaterat tidningsklipp från Eva Engdahls efterlämnade material. Det rör sig förmodligen om samma konserttillfälle som beskrivits innan.

- 27 Sundin, 2008, s. 20.
- 28 Tidningsklipp från *Gävle Dagblad* 1957, i Eva Engdahls efterlämnade material, Svenskt visarkiv.
- 29 Reklamblad från 1956, i Eva Engdahls efterlämnade material, Svenskt visarkiv.
- 30 Uppgift i intervju 2015, Svenskt visarkiv.
- 31 Uppgift i Sundin, 2008.
- 32 Uppgift i intervju 2015, Svenskt visarkiv.
- 33 Intervju 2015, Svenskt visarkiv.
- 34 Från brevsamling i Eva Engdahls efterlämnade material, Svenskt visarkiv. Skrivet på vykort.
- 35 Brev från "Gröna ön" 25/4 1954, i Eva Engdahls efterlämnade material, Svenskt visarkiv.
- 36 Från brevsamling i Eva Engdahls efterlämnade material, Svenskt visarkiv.
- 37 Visitkort i Eva Engdahls efterlämnade material, Svenskt visarkiv.
- 38 Odaterat tidningsklipp, *Falu-Kuriren*, "Mary Adams femtio år", Svenskt visarkiv.
- 39 I en studie har jag bland annat behandlat bemötandet av svenska jazzsångerskor i pressen, se Hellström 2011. *Svenska jazzsångerskor: vokaler på jazzscenen från 1960-tal fram till 1990*. Om genuskodade beskrivningar av musiker, se Arvidsson 2011 s. 68 f. samt Selander 2012.
- 40 Citat i Arvidsson 2011 s. 89.
- 41 Tidningsklipp, 6/5 1957, i Eva Engdahls efterlämnade material, Svenskt visarkiv.
- 42 Se Arvidsson 2011 s. 87.
- 43 Tidningsklipp, *Afton-Tidningen*, 21/6 1953. Eva Engdahls efterlämnade material, Svenskt visarkiv.
- 44 Selander 2012 s. 104.
- 45 "Your song" finns i Svenskt visarkivs skivsamlingar. På skivetiketten står endast Al Sandstrom som kompositör. I Svensk mediedatabas anges Marie Adams (dvs Eva Engdahl) som medkompositör.
- 46 Kontrakt i Engdahls efterlämnade material, Svenskt visarkiv.
- 47 Uppgifter i Svensk mediedatabas. Dore records, årtal saknas. Enligt uppgifter på Discogs är utgivningsåret för LP:n 1959. Albert Sandstrom står som kompositör och Engdahl spelar med Lon Weldon and his orchestra. Kan möjligen vara en amerikanisering av namnet Gunnar Lundén-Welden och hans orkester.
- 48 Sundin 2008 s. 23.
- 49 Inspelning på kassettband i Svenskt visarkiv, inspelat 1995 och donerat av Engdahl 1998. Uppgifter om medmusiker, titlar på melodier etc. saknas.
- 50 Intervju 2015, Svenskt visarkiv. Eva Engdahl spelar i den tredje delen av intervjun.
- 51 Se artikel <https://www.avestatidning.com/artikel/stor-fest-nar-eva-engdahl-hedrades-med-platta> (Sidan besökt den 6 januari 2020).
- 52 Intervju 2015, Svenskt visarkiv. Om reformeringen av musikutbildningen se Olsson, Bengt, 1993, *Såmus – en musikutbildning i kulturpolitikens tjänst?*
- 53 <http://www.impra.se/eva-engdahl-sveriges-forsta-kvinnliga-jazzpianist/> (Sidan besökt den 6 jan 2020).

LARS LÖNNROTH

Geijerarvet:

En släkthistoria om dikt och galenskap

Stockholm: Atlantis, 2019. 289 s.

I mitten av 1960-talet klagade dåvarande spexförfattaren sedermera skriftställaren och dramaturgen Thomas Kinding över att studenterna inte längre var bildade. Han hade skrivit några anakronismer efter kända dikter av Esaias Tegnér. Skämten hade emellertid fallit platt och han måste nu tänka i andra banor. Efter drygt 100 år var alltså den store Tegnér inte så välkänd i det studentikosa Göteborg. Av detta lärde man sig att aldrig så stora kulturpersonligheters arv kunde blekna bort och försvinna efter bara några generationer.

Tegnérns samtida och kollega bland uppburna litterära män i början av 1800-talet – Erik Gustaf Geijer – borde kanske ligga bättre till. Hans ändrade åskådning 1838 från konservativ till liberal – kanske snarare socialliberal och med viss förståelse för den franska revolutionens idévärld – borde göra honom mer intressant i nutiden jämfört med den ständigt konservative Tegnér.

Hur ett arv hålls levande beror förstås också på efterkommande ättelägg, deras ”profiler” och intresse för arvet och dess eventuella vitalisering. Medan Tegnér in i nutid egentligen bara kan ståta med en känd ättling – Torsten Tegnér, legendarisk sportjournalist med mera – samt två rätt framstående barnbarn, kan man i Geijers efterföljd notera betydligt fler. Här kan nämnas barnrimmaren och politikern Hugo Hamilton, författaren Agnes von Krusenstjerna, författaren med mera Olof Lagercrantz, hans syster, radiokuratoren Lis Asklund, sonen, författaren David Lagercrantz, och ytterligare namn som författaren Anna Hamilton-Geete, den amerikanske deckarförfattaren Donald Hamilton, skådespelaren Marika Lagercrantz, barnläkaren Hugo Lagercrantz, den socialdemokratiska ämbetsmannen Jan Stiernstedt, radiomannen Arvid Lagercrantz liksom bokens författare Lars Lönnroth. Denna mängd med framstående personer borde ge Geijer en bättre prognos än Tegnér.

Hur Geijerarvet har gestaltats och förändrats in i nutid har alltså undersökts av ovan nämnde litteraturprofessorn Lars Lönnroth; själv Geijerättling via sin mor Ebba Lagercrantz. Grunden eller inspirationen för framställningen är en enkät som Lönnroth skickade ut till ett antal Geijerättlingar i början av 1980-talet; svaren lagda *ad acta*, men nu framtagna för närmare analys, naturligtvis tillsammans med kompletterande forskning om Geijers person och annat av betydelse i det rika persongalleriet.

Ett bevis på att en tradition ibland kan färdas oanfrätt genom många generationen är historien om "tuppklockan" – ett föremål väl tillverkat under 1800-talets början – använd i det Geijerska hemmet i Uppsala och nu cirka 200 år senare i författarens ägo. Föremålet var en symbol för kunskap. Förälder eller någon äldre hade kunskapsförhör med barn i klockans närvaro. Var barnet duktigt fick det gå ut och strax återkomma då tuppklockan "värpt" fram en och annan sötsak till den duktige. Tuppklockan användes i det Geijerska hemmet och sedan av en rad kommande generationer. Författaren själv blev som barn utsatt för belönande förhör, som representant för den sjätte generationen.

Ytterligare en möjlig släkttradition eller snarare ett släktarv blir undersökt. Geijer var ju inte bara historiker utan också framstående diktare. Bokens författare tycker sig se ett mönster där den

litterära talangen återfinns hos en lång rad av Geijers efterkommande; alltså inte bara efterkommande som valt att bli författare. Här är det emellertid mera ovisst om detta skulle emanera enbart från Geijer. Ett litterärt arv finns ju också i den Lilljebjörnska släkten och kan alltså ha förmedlats via Geijers hustru. Memoarförfattaren med mera Adolf Hamilton, som inte var så förtjust i Gustaf III, kan ha varit en annan bidragsgivare.

Varifrån ett visst arv kommer kompliceras förstås också av den egna uppfattningen. Sven Hedin hävdade ju att hela hans personlighet präglades av att han hade judiskt ursprung – en sextondel – medan resterande 15 sextondelar inte hade någon som helst betydelse. Om hans gode vän Adolf Hitler var informerad om detta påstådda dominerande karaktärsdrag är inte känt.

Geijer var förutom historieprofessor och diktare också en framstående kompositör, där särskilt hans sånger förtjänstfullt förmedlades inte bara av dottern Agnes utan också av världssopranen Jenny Lind. När Lars Lönnroth går igenom det rika galleriet av ättlingar förefaller det emellertid inte finnas någon – förutom dottern – med större fallenhets för musik, sång eller komposition.

Om man följer de olika familjegenarna fallna efter Geijer ser man i Lönnroths undersökning två, väl rätt förväntade, mönster. Där det konkre-

ta arvet i form av exempelvis möbler, minnessaker och arkivmaterial är rikligt, förstärks traditionen. Detta är förmodligen skälet till att en VD för Kommerskollegium, Gordon Stiernstedt, skrivit en del kulturhistoriska böcker i "Geijermiljö". I just hans släktgren har man haft god ekonomi och kunnat ta över stora delar av det konkreta arvet efter Geijer. I fallande släktled går å andra sidan den kulturella traditionen och kunskapen om anfadern och hans verksamhet som regel tillbaka för att nästan försvinna i senaste generation.

Lönnroth pekar också ut vad man kan kalla traditionsförnekare. Här får Agnes von Krusenstjerna och Olof Lagercrantz bilda exempel. Som unga tar de till sig släkttraditionen, medan de under sin vuxenperiod intar en negativ ställning till samma kulturella arv. I sina senare romaner använder sig von Krusenstjerna visserligen av det historiska persongalleriet av Geijerättlingar, men hon åter-skapar dem som regel i negativ och eller grotesk form. En som råkar illa ut är den egna modern.

Olof Lagercrantz delar i stort von Krusenstjernas uppfattning, särskilt i avhandlingen om just henne och den senare "släktboken" *Min första krets*. Vad som emellertid är lite motsägelsefullt med Lagercrantz och släkttraditionen är att han i sitt hem hade en hel del minnessaker efter Erik Gustaf Geijer. Det skrivbord där han författade de flesta av

sina böcker hade tillhört Geijer. En staty av denne pryddes också hemmet.

Enligt Lönnroth förmedlades Geijer-arvet i huvudsak till dottern Agnes och via henne till följande släktled. När hon i början av 1860-talet blev landshövdingefru i Uppsala, tog hon också som sin uppgift att förlänga umgängestraditionerna från föräldrahemmet nu å Uppsala slott. Detta innebar att arvet efter Geijer hölls levande i Uppsala in på 1880-talet. Med Agnes dotter Anna Hamilton-Geetes populära bok *I solnedgången*, snarast en hagiografisk skildring av Geijers sista levnadsår, fortsatte traditionsbildningen i början av 1900-talet.

Agnes Hamilton hade också stort inflytande när man skulle resa en staty framför den nya universitetsbyggnaden i Uppsala. Man valde Geijer och dottern kunde påverka statyns utformning. Idag kan man kanske tycka att den mer internationelle Linné hade varit ett bättre alternativ, vilket då också anfördes av företrädare för naturvetenskapen. I samtiden hade emellertid Geijerarvets anförare ett vassare inflytande.

Förutom det litterära arvet, oavsett om det är svårt att klarlägga dess reella ursprung, handlar boken *Geijerarvet* i hög grad om kvinnliga öden och hur sinnessjukdom på olika sätt gjort sig gällande i släkten. Här är förstas Agnes von Krusenstjerna ett numera välkänt exempel. Men bland Geijers efterlevande finns många fler tragiska öden, där

särskilt kvinnor drabbats, även om man inte heller här med någon säkerhet kan peka ut varifrån detta arv kommit.

En vanlig uppfattning i släkten och mellan generationer var att anlagen kom från Geijers hustru och släkten Lilljebjörn. Det talades om den "Lilljebjörnska sjukan", men där man idag kan slå fast att benägenheten för psykisk obalans bör ha kommit från flera olika håll.

Förutom Agnes von Krusenstjerna skulle psykisk obalans drabba bland andra tre av fyra döttrar till politikern Hugo Hamilton; sjukdomen bröt ut och sattes i samband med att döttrarna ingick äktenskap. Den fjärde dottern, som enligt uppgift svimmade då tilltänkta friare uppenbarade sig, klarade sig undan och skulle likt sin farmor Agnes också föra Geijertraditionen vidare. Det är denna fjärde dotter som förhör boken författare och där den ovannämnda tupplockan spelar sin traditionella roll. Samma dotter skulle också på ett helt annat sätt än sina systrar som ogift förverkliga sina livsdrömmar.

Där Olof Lagercrantz, särskilt i boken *Min första krets*, försöker klargöra orsaken till olika tragiska kvinnoöden i släkten och där bland andra hans mor ingår liksom en syster som begick

själv mord, gör Lönnroth ytterligare och fördjupad forskning. Även om Lagercrantz kritiseras för feltolkningar och för att ha förstört viktigt källmaterial kommer Lönnroth inte så mycket längre i sin granskning. De faktiska orsakerna till de olika kvinnoödena blir fortsatt en rätt öppen fråga.

Skall man försöka sammanfatta Lars Lönnroths undersökning blir väl resultatet åtminstone avseende traditionsbevarande och allmän kunskap om "urfadern" ungefär lika svagt som för Tegnér, trots det rika persongalleriet. Däremot är Geijer idag hyggligt känd bland historiker och samhällsvetare, där en del anför likheter mellan Geijers och Karl Marx' historieteorier.

Inom släkten och senaste generation är Geijer och traditioner kring och arvet efter honom alltså inte särskilt levande om alls existerande. Det verkar som om i stort bara tupplockan har överlevt. Å andra sidan är persongalleriet i Geijers "efterföljd" källa till många intressanta personöden. Detta gäller särskilt hur en rad kvinnor – om än av god klass och social position – under sent 1800-tal och långt in på 1900-talet tvingades leva rätt begränsade liv.

Ulf Hamilton

ANNA-KARIN PALM

*"Jag vill sätta världen i rörelse":
En biografi över Selma Lagerlöf*

Stockholm: Albert Bonniers förlag, 2019.
681 s.

"Jag vill sätta världen i rörelse": En biografi över Selma Lagerlöf berättar historien om Selma Lagerlöf, från början till slut. Lagerlöf föddes på gården Mårbacka i Värmland 1858 och dog i samma hus 1940, 81 år gammal. Hon utbildade sig till lärarinna vid Högre lärarinneseminariet i Stockholm och fick arbete som lärarinna i Landskrona. I Lands-

krona färdigställde hon även den bok som hon haft i tankarna i flera år dessförinnan – *Gösta Berlings saga*. Lagerlöf hade hittat sin säregna estetik efter flera år av sökande och debuten publicerades 1891. Efter att hon sagt upp sig som lärarinna i Landskrona för att försörja sig på författarskapet på heltid växlade hennes bostadsort och hon reste världen över innan hon till sist återvände till sitt barndomshem. Som titeln antyder stod Lagerlöfs liv sällan still – hon rörde sig ständigt, både fysiskt och mentalt. Skrivandet, framhäver Anna-Karin Palm, var en av få konstanter i hennes liv.

Anna-Karin Palms biografi över Selma Lagerlöf tar avstamp i Landskrona. Lärarinnan Selma Lagerlöf har ännu inte debuterat som författare, men har lämnat barndomshemmet i Värmland bakom sig och har rört sig närmare den färgstarka kontinenten. Att påbörja en biografi – som i övrigt är relativt kronologiskt utformad – i biografiojektets trettionde år ger en känsla av att det var då livet faktiskt började för Lagerlöf. För dem som inte är insatta i Lagerlöfs historia kan detta grepp förvirra, men Palm återvänder till barndomen i kapitel två och följer därefter historien kronologiskt. Palm förankrar således kopplingen mellan Lagerlöf och världen och Lagerlöf som författare redan i första kapitlet – läsaren kan inte tvivla på att det kommer att bli en framgångssaga. Lagerlöf beskrivs som en ung, pigg och lovande

författare innan läsaren vet vad som formade henne till detta.

Palms biografi över Selma Lagerlöf är en av två som utkommit de senaste två åren. 2018 publicerades Anna Nordlunds *Sveriges modernaste kvinna* på Max Ströms förlag, och man kan ifrågasätta hur många biografier det egentligen behövs över en och samma person under ett sådant kort tidsspänn. Nordlunds bok var översållad av bilder och fotografier från Lagerlöfs liv – flera av dem tidigare okända för allmänheten – vilket är en av de stora behållningarna med verket. Palms biografi är mer sparsam med fotografierna (ändå finns ett gedi- get antal) men fokus verkar ha legat på att lära känna den till viss del mytomspunna Lagerlöf på djupet och beskriva hennes liv och verk detaljerat.

För detaljerad är den – på 633 sidor går Palm systematiskt igenom Lagerlöfs liv och berör små och stora händelser. Mycket av det som beskrivs har redan behandlats i tidigare biografier och vissa citat och teman kommer igen. För många skulle säkerligen en sådan detaljerad och omfattande biografi kännas långsam och svår att ta in, men Palm skriver till största del med ett lättillgängligt språk och hennes egen röst hörs tydligt genom hela boken.

Palm resonerar, reflekterar, och uttrycker sina personliga åsikter men är noga med att understryka att dessa är just hennes uppfattningar. Intrycket är

att hon vill diskutera med läsaren, berätta historien så som den var men ändå lämna tankar för läsarens egna tolkningar och reflektioner. I en passage i boken tar hon exempelvis upp en frågeställning som tycks ha blivit allt mer angelägen under de senaste åren: var Selma Lagerlöf rasist? Här ger hon inget absolut svar, utan diskuterar med stöd i det källmaterial som finns och låter återigen läsaren bestämma själv.

Det är heller inte bara Lagerlöfs historia som berättas i boken, utan läsaren får följa med på en historisk vandring där viktiga politiska skeenden, samhällets rådande normer, synen på sexualitet och kärlek och livsvillkor för kvinnor och män tas upp. Detta gör att den långa, detaljerade boken känns mer tillgänglig för en bredare läsarkrets, inte bara dem med ett stort intresse för Selma Lagerlöf. Palms styrka är även hennes förmåga att sätta sig in i Lagerlöfs känslor, måla upp en bild för läsaren och få historien att kännas levande.

Att skriva en biografi över Selma Lagerlöf är en stor utmaning i många avseenden. Delvis ska ett långt liv kartläggas och kategoriseras, beskrivas och begripliggöras för läsarna – men Lagerlöf har även kommit att bli en nationalklenod, upphöjd till en i mångt och mycket övermänsklig gestalt som inte får röras med oförsiktiga fingrar. Hon är en del av svenskarnas kollektiva minne, och att utmana bilden av Lagerlöf som en skol-

mamsell som mot alla odds lyckades nå framgång kan vara snårigt.

Denna bild har utmanats tidigare, i både Vivi Edströms *Livets vågspel* (2002) och Nordlunds ovan nämnda biografi. På många sätt kompletterar emellertid dessa tre biografier varandra: Edströms presenterar ingående litterära analyser av samtliga av Lagerlöfs stora verk, Nordlunds tar fram tidigare opublicerade fotografier i ljust och Palm diskuterar samtidigt uppfattningar om Lagerlöf.

I bokens första kapitel kan läsaren få uppfattningen att Palm är en stor beundrare av Selma Lagerlöf – hennes kritiska blick ger sig till känna först längre in i boken. När Palm liknar Lagerlöf vid en manschauvinist och senare en patriark på Mårbacka får biografen en större trovärdighet. Palm beskriver inte enbart Lagerlöfs framgångar och geni, hon är inte rädd för att berätta om en mångfacetterad kvinna med fel och brister.

Att skriva om en kvinna som bryter mot samhällets konventioner kräver en viss kontext. I samband med Lagerlöfs kärleksrelationer förklarar Palm exempelvis hur man såg på relationer mellan kvinnor nära sekelskiftet. Detta ger en känsla av att man måste träda försiktigt gällande relationer mellan kvinnor på ett sätt man inte måste gällande mäns relationer – kräver exempelvis en biografi över Verner von Heidenstam en förklaring av manlig vänskap och samtidigt syn på det manliga utseendet?

Hur mycket man än försöker integrera Lagerlöf i den manliga normen av stora författare så görs hon till ett unikum – man kan inte skriva en biografi över en kvinna utan att klarlägga och diskutera samhället hon levde och verkade i. Palms biografi förstärker intrycket av att Lagerlöf aldrig kommer att kunna ses som en självklar del av 18- och 1900-talens svenska litteraturhistoria; hon måste alltid stå på sidan som en egen art.

Denna problematik diskuterar Palm själv i biografen, och det är en problematik som är svår att ta sig runt. Kvinnorna tar stor plats i biografen: kvinnorna runt Lagerlöf – systrar, modern, vännerna och rivalerna – beskrivs ingående medan männen sällan lämnas någon plats. Palm framhäver hur viktigt systerskapet var i Lagerlöfs liv, och på ett subtilt sätt lämnas männen till stor del utanför. Utifrån källorna som presenteras verkar detta ha varit typiskt för Selma Lagerlöfs liv, ett liv där kvinnor, kvinnokamp och systerskap näst efter författarskapet alltid verkade komma i första rummet.

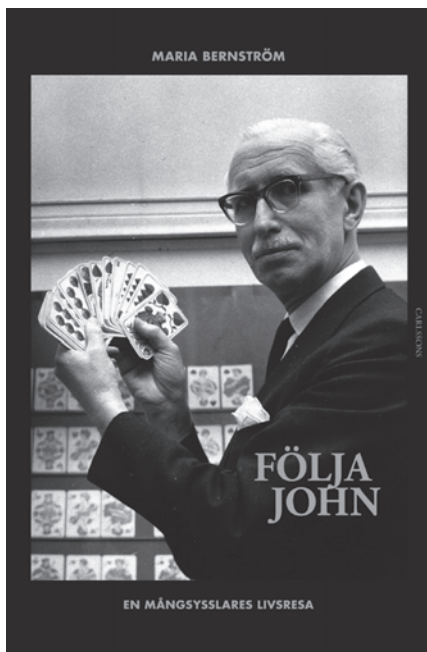
Ytterligare en styrka i biografen är Palms trovärdiga sätt att ta sig an det omfattande källmaterialet. Direkta citat är försedda med fotnoter, och kommentarer har placerats i bokens marginaler. Hon redovisar även den tidigare forskning och de biografier som hon använt under arbetet med boken. Detta är en biografi som bygger på tidigare biografier, forskning,

brevsamlingar och brev – Palm är noggrann med att påpeka när det hon anför är anekdotiskt och inte går att bekräfta i källorna.

Palm har studerat litteraturvetenskap, filosofi och engelska och har gett ut romaner, noveller, essäer och barnböcker. Hennes skönlitterära bakgrund och relativa oerfarenhet vad gäller biografier verkar inte stjälpa henne i arbetet med biografen – snarare tvärtom. Palm skriver med en förståelse för Lagerlöfs kreativa processer, kan förstå och förklara svårigheter med skrivandet och skapandet och verkar kunna relatera till Selma Lagerlöf. Kanske är det därför hennes porträtt känns så levande.

Är man intresserad av Selma Lagerlöfs historia är chansen stor att man redan slukat Vivi Edströms och Anna Nordlunds arbeten. Detta är dock ingen anledning att inte läsa Anna-Karin Palms nya biografi. Inte för att hon nödvändigtvis presenterar nya fakta, utan för att hon genom redan kända fakta bjuder på nya, för samtiden relevanta, perspektiv och reflektioner.

Sofi Vedin

MARIA BERNSTRÖM

Följa John: En mångsysslares livsresa

Stockholm: Carlssons, 2016. 197 s.

Under mina år på Institutet för folklivsforskning i Stockholm på 1960- och 1970-talen skymtade jag ibland i korridorerna skriftställaren John Bernström. Han kom och besökte professor John Granlund för att lämna bidrag till *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, för vilket Granlund var redaktör. Bidragen handlade om djur och hur de behandlades och uppfattades under medeltiden. Man anade en lärd och excentrisk herre med ett intressant för-

flutet. Nu har denne man blivit föremål för en underhållande biografi, skriven av en yngre släkting. Den är väl värd att läsas.

John Bernström (1903–1989) var född i ett förmöget hem i Stockholm och gick i skola på Lundsberg. Hans farfar, som bar samma namn, var i 28 år verkställande direktör i AB Separator. Det var meningen att sonsonen skulle arbeta i samma företag och John den yngre gjorde också några halvhjärtade försök därtill. Efter en tids studier i juridik placerades han på Separators Londonkontor. Men han drog snart slutsatsen att han inte alls passade i affärlivet. I stället begav han sig till Paris, där han på 20-talet umgicks i konstnärskretsarna kring Nils och Thora Dardel. Där gjorde han sig dessutom ett namn som skådespelare med lätt kylig framtoning i den franska stumfilmen. För att inte genera släkten i Sverige använde han då artistnamnet Jean Storm.

Så långt kunde hans livsresa likna många andras i den svenska överklassen i början av 1900-talet, liv som mest präglades av en smak för en lättsam dagdrivartillvaro. Men på 30-talet började John Bernström odla seriösa naturvetenskapliga och kulturhistoriska intressen. Han fick uppdrag som insamlare i fältet för engelska och franska naturhistoriska museer och började publicera sig i vetenskapliga tidskrifter. Han tycks tidigt ha fått en särskild smak för fältarbete på

öar, som Ibiza, Formentera och Alborán utanför den spanska medelhavskusten. När andra världskriget bröt ut sökte han sig dock hemåt men fortsatte att bedriva naturvetenskaplig fältforskning på öar, som Ärtholmarna utanför Bornholm och Blå Jungfrun i Kalmarsund. Fältarbetsperioderna interfolierades av studier vid Stockholms högskola.

Detta liv med långa äventyrliga expeditioner till ensliga platser var naturligtvis svårt att kombinera med familjeliv. Bernströms första äktenskap från 1929 gick snart i graven och under kriget ingick han ett nytt med en dotter i ägarfamiljen till Tidö slott i Västmanland. Där var han sedan bosatt på 1950-talet och här kom han att bedriva den naturvetenskapliga fältforskning som han blivit mest känd för, nämligen rörande huggormarnas liv. Men hans naturvetenskapliga intressen kombinerades snart med kulturhistoriska, därav hans många värdefulla bidrag till *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, som jag nämnde inledningsvis. Här medverkade han under hela utgivningsperioden 1956–1977.

Dessa hans djurartiklar i lexikonet samlades för övrigt långt efter hans död och utgavs av Atlantis förlag, redigerade av Henrik Otterberg, under titeln *Bernströms Bestiarium*. Artiklarna är spränglärd, starkt koncentrerade och försedda med mängder av källhänvisningar. De flesta artiklar, från "abborre" till "örnar", är på en eller några sidor, men ibland

växer de avsevärt i omfattning. Älskingsämnet "ormar" ägnar Bernström 20 sidor. 1959 kom boken *Spelkort*, som också vittnar om Bernströms stora kulturhistoriska beläsenhet.

År 1964 gav han ut den intressanta bilderboken *Herre och hund*, där äldre konstverk som avbildar hundar, oftast med sina ägare, ackompanjeras av kulturhistoriska kommentarer. Bernströms stil i dessa kommentarer, med långa och snirkligt utmejlade meningar och med prov på hans bistra och osentimentala humor kan ibland erinra om Frans G. Bengtssons. Ett representativt exempel på detta ur boken är den underbara texten till Pilos porträtt från 1749 av Malte Ramels, herre till Maltesholm, feta, gula och svärmodiga mops.

Den vetenskapliga världen erkände så småningom Bernströms insatser med hedersdoktorat i Lund och med olika medaljer och inval i lärda samfund. Allt detta hängivna arbete utfördes utan högre formell utbildning på de områden som han sysslade med och utan några fasta anställningar som gav ekonomisk trygghet. John Bernström kombinerade i sitt äventyrliga liv kunskaper i en lång rad språk, stor personligt förvärvad

lärdom, frihetsbehov och upptäckarglädje.

Maria Bernströms bok är bitvis kvick och underhållande. Den är också försedd med ett utmärkt bildmaterial. I början, i beskrivningen av Johns barndom och uppväxt, blir man kanske fundersam inför ord som "kul", "kolla" och "Götet". Det är knappast ett ordval som passar i skildringen av en kräsen stilist som John Bernström. Men det blir bättre. Man kan dock sätta ett frågetecken inför den fikionalisering som författaren gärna hänger sig åt. Hon berättar ibland om sådant som hon föreställer sig ha hänt snarare än det hon säkert kan belägga.

Därmed inte sagt att framställningen inte är underbyggd med ett rikt källmaterial. Maria Bernströms omfattande och originella källförteckning anger bland annat recensioner av både släktningens filmer och hans böcker, artiklar av honom och om honom i dagspress och veckotidningar, till och med nothäften och nekrologer. Den som så önskar kan därför efter eget huvud utöka sitt vetande om denne särling i 1900-talets svenska lärdomshistoria.

Mats Hellspong

OLOF HEDENGREN

Herrgårdsfruns recept:

Livet, köket, maten

Stockholm: Norstedts, 2017. 185 s.

Hur såg herrgårdsfruarnas liv ut under 1800-talet? För Maria Carolina (Lina) Wigert, född 1826, var kontrasten mellan uppväxten i Stockholm och livet som husmoder på Riseberga gods stor. För flickan som uppfostrats till en högborgerlig dam, omgiven av huvudstadens kulturella elit, tog livet en ny vändning efter giftermålet med löjtnanten Olof Hedengren. Av sin mor målas Lina upp som glad och rödblommig, raskt stövlandes omkring på det Hedengrenska godsets ägor i Närke, mån om alla de

bestyr hon nu har fått ansvar för som herrgårdsfru. Linas egenskrivna receptsamling ligger till grund för denna bok, som söker svaren på hur livet, köket och maten tedde sig i ett herrgårdsliv som hennes.

Bokens författare, Olof Hedengren (som delar namn med Linas make), har sin yrkesbakgrund i copywriting och är sonsonsson till Lina. Han är således inte historiker utan har skrivit utifrån eget intresse för sin familjs historia, vilket har betydelse för bokens upplägg. Metoden är en form av närläsning av källmaterial som Hedengren sedan tolkar och bygger en historia kring. Hedengren berättar att han i sin släktforskning funnit rikligt med information om den driftige Olof (inom familjen kallad Olle), men att Lina har kommit i skymundan.

I syfte att undersöka hur herrgårdsfruarnas liv såg ut under 1800-talet, ställer Hedengren frågor rörande vem Lina var, varför hon hamnade ute på landsbygden i Närke och om hon hade eget inflytande över hur hennes liv utformades. För att ta reda på detta gör han en djupdykning i Linas liv. Utifrån hennes dagbok, brev, inventarielistor, kontraboksutdrag och receptsamling ger han en bild av hennes vardag. För berättelsens kontext använder han sig också av källmaterial i form av tidningsartiklar, arkivmaterial och brevsamlingar som berör Lina.

Författaren väver samman en kärlekshistoria som skildrar Linas och Olles

förhållande från början till slut. Vi får följa dem från deras första möte, genom familjelivet på herrgården och fram tills dess att makarna begravs i samma familjegrav. Hedengren gör intresseväckande nedslag i arkivmaterialet och skildrar livet på herrgården ur flera perspektiv. Inte bara herrskapet kommer till tals, utan även tjänstefolket skildras för att åskådliggöra deras betydelse för driften av herrgården.

Först presenteras Linas bakgrund och levnadsförhållande, där de krav och förväntningar som omgärdade kvinnor under denna tid blir synliga – såsom kvinnors ständiga omyndighet så länge det fanns en manskgestalt i form av en fader eller en make att representera dem. Författaren avslutar kapitlet med att sakligt påpeka att inget förändrades, varken för Lina eller för andra kvinnor under 1800-talet, vad gällde makt över sitt eget liv efter giftermål.

Hedengren belyser både Linas och Olles liv i överklassen genom att redogöra för deras uppfostran och hur deras sociala nätverk såg ut. Deras öden knyts samman och historien om deras giftermål byggs upp med hjälp av Olles brev till Lina och sina vänner, då Linas brev till Olle saknas. Ofta låter författaren källmaterialet visa vägen och berätta historien om Lina och Olle, men boken innehåller också mer skönlitterärt gestaltade scenarion som handlar om vad personerna gör och tänker.

Som en mellanakt beskriver författaren herrgårdslivets villkor samt hur dessa förändrades. Lina levde under en tidsperiod präglad av stora samhällsförändringar: dels i form av jordbrukets modernisering och förbättrade resvägar, dels i form av nödår och ekonomiska kriser som gjorde herrgårdarna allt dyrare att äga och driva. Vad Linas omställning till livet som herrgårdsfru innebar beskrivs ganska kortfattat i sammanhanget utifrån anteckningar och dagboksanteckningar där hennes dagliga bestyr dokumenterats.

Författaren sammanställer härnäst en översikt över herrgårdens alla rum, gårdens planritning och vilka som levde och arbetade inom dessa utrymmen. Tjänstefolkets arbetsuppgifter, tillvaro och plats i hierarkin beskrivs, och en kort redogörelse ägnas åt deras vardagliga matvanor – det sistnämnda är en efterlängtat återkoppling till bokens titel. Vi får även en inblick i brännvinskulturens roll och effekt i herrgårdslivet, och författaren berör här kampen mot supriet och förbudet mot husbehovsbränning. Synen på lösaktighet tas också upp – hur sexuella relationer utanför äktenskap var syndiga, olagliga och straffbara.

Efterföljande kapitel, som beskriver herrgårdens utveckling och modernisering samt de motgångar som påverkade familjen utgår övervägande från Olles perspektiv. Vi får veta att fyra av makarna Hedengrens barn dog till följd

av difteri inom loppet av fyra månader. Denna händelse skrev Lina om i ett brev till sina föräldrar – ett brev som har bevarats och presenteras i boken, men bokens perspektiv förs hastigt åter till Olles upplevelser. Sorgen och de ekonomiska motgångarna ledde löjtnanten till att helt anamma en ny roll som frikyrklig predikant; ett lagbrott som innebar att han riskerade att bli åtalad och straffad. Den tilltagande strömmen av besökare till Olles gudstjänster satte än mer press på Lina och tjänstefolket samt på herrgårdens ekonomi – gäster skulle inhysas och serveras mat. Kapitlet fortsätter med att beskriva utvecklingen av Olles församling, hans lokala kamp mot det superi som präglade Sverige, och hans politiska karriär.

I bokens slutskede får vi veta att Olle dog 58 år gammal 1870; dödsorsaken konstateras vara ett slaganfall. Ansvaret för att trygga herrgårdens framtid föll på Lina, som nu var änka med sex barn att försörja. Hon bodde kvar på Riseberga i 16 år innan godset såldes, varefter hon flyttade fyra gånger mellan olika släktingar och barn. När Lina var 86 år, 1911, var också hennes tid kommen och hon begravdes bredvid sin make.

Författarens gedigna släktforskning har resulterat i en illustrativ berättelse om makarna Hedengrens liv. Boken ger en fängslande kulturhistorisk skildring av hur vardagen och arbetet såg ut på ett herrgårdsgods i Närke under 1800-talet,

men dess huvudsakliga fokus hade med fördel kunnat hållas kvar vid Lina för att leva upp till bokens inledande undersökningsvinkel: hur såg herrgårdsfruns liv ut under sent 1800-tal? Istället hamnar strålkastarljuset om igen på Olle. Trots att bokens syfte är att lyfta fram Lina och prioritera hennes historia hamnar hon i skymundan.

Linas och Olles giftermål innebär förstås att deras historier är sammanflätade, och Olles öde är av stor vikt för att förstå hur Linas liv på herrgården tedde sig. Ändå är det lite olyckligt att Lina fortsatt skildras främst som ett bihang till sin make. Berättelsen om Lina och Olle Hedengren är dessutom kryddad med välkända historiska namn som på ett eller annat sätt hade anknytning till makarna. De ger en uppfattning om det sociala livet i 1800-talets övre samhällsklass, men upplevs ibland som ett sidospår vilket bidrar till att placera Lina i berättelsens marginaler.

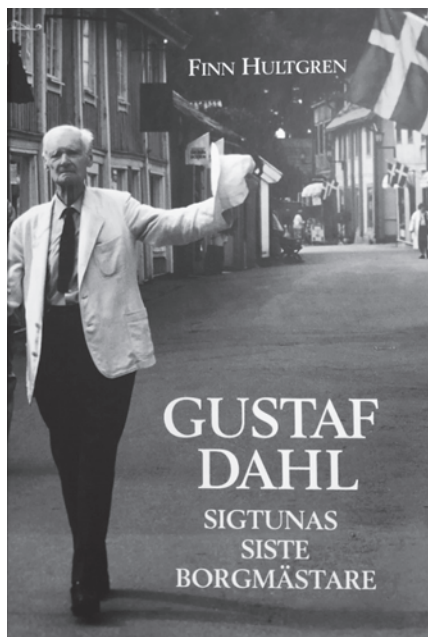
Troligtvis är det bristen på källmaterial kring Lina själv som begränsar författarens möjlighet att utveckla en mer detaljerad bild av herrgårdsfrun och hennes liv, kök och mat på Riseberga. Den mathistoriskt intresserade kan kanske bli lite besviken över att recepten, maten och köket trots allt inte är den röda tråden i denna bok, vilket titeln kan ge intryck av. Men i bokens slut finns Linas bevarade receptsamling: ett femtiotal recept tillsammans med tips och

knep när det kommer till hushållssysslor och matkonservering. Inte alla recept utvecklas närmare vad gäller deras betydelse för Lina, vilket kan bero på att källmaterialet inte ger mer information än vad som transkriberats, men vissa av dem ger en inblick i varför de tillagades och i vilka måltidssammanhang de äts.

Likasa får vi en kompletterande inblick i vem som åt vad och när i kapitlet om tjänstefolket – då utifrån uppgifter från andra källor och inte Linas egna anteckningar. Däremot används Linas skrifter för att skildra hur hon planerade högtidsmat kring jul, nyår och påsk för sina anställda.

Recepten som generöst delas med läsarna är synnerligen speciella då detta är en privat, handskriven receptsamling. Detta betyder förmodligen att Lina själv ansåg att varenda recept var värdefullt nog att minnas och bevara för framtida bruk. Lina förväntade sig nog inte att hennes recept skulle bli underlag för en bok om hennes liv långt senare, men tack vare dessa recept har vi nu möjligheten att bli en del av en historisk kontinuitet och en kreativ process, genom att använda recepten för att återskapa dåtida måltider idag.

Louise Jakobsson

FINN HULTGREN

Gustaf Dahl:

Sigtunas siste borgmästare

Sigtuna: Sigtuna Hembygdsförening, 2018.
127 s.

Gustaf Dahl i Sigtuna var ingen vanlig borgmästare. Inte nog med att han blev gammal, äldre än de flesta: etthundratvå år, en månad och tolv dagar! Han kunde också ta åt sig äran av att ha tilldelat sin studiekamrat och juristkollega Fritiof Nilsson det hållbara epitetet Piraten.

Borgmästare Dahl har nu biograferats av Sigtunas välkände kulturprofil Finn Hultgren, tidigare chef för Norrland Center i Stockholm. Hultgren var Dahls

mångårigt gode vän och medarbetare, bland annat i Sigtuna Hembygdsförening. När denna bildades 1959 var Dahl en av de första att ansluta sig och han blev snart dess mycket aktive hedersmedlem. Hultgren tillhörde styrelsen i 40 år varav hälften som ordförande. Föreningen har under årens lopp publicerat en rad skrifter om Sigtunas forntid och nutid, varav den föreliggande är den senaste.

Gustaf Dahl växte upp i småländska Vrigstad, i vars närhet han föddes den 4 september 1890. Fadern var kronolänsman, modern tillhörde den kronobergska lärdomssläkten Pontén. Efter informatorsledd undervisning i hemmet och några år vid läroverket i Växjö övergick Gustaf 1907 till "Spyken" i Lund, det vill säga Lunds Privata Elementarläroverk. Detta skolval betingades av att en släkting (dock ej morbror, som anges, utan syssling) var lärare där. Det rörde sig om den kände pedagogen och läroboksförfattaren Frithiof Pontén (1872–1967), senare lektor i latin och grekiska vid Katedralskolan i samma stad.

Efter mogenhetsexamen våren 1909 följde studier vid juridiska fakulteten i Lund, som vid denna tid dominerades av giganterna Johan Thyrén och Knut Wicksell och med den unge Östen Undén på uppgående. Studierna varvades med studentkårsuppslag och tämligen intensivt sällskapsliv, inklusive matlagsumgänge och spexengagemang.

När en matlagskamrat hösten 1913 ville ansluta sin kusin till kretsen protesterade ingen men när denne väl anlände tappade man nästan andan. Kusinen i fråga – hans namn var Fritiof Nilsson – tog på en gång befälet och kryddade måltidssamvaron med vilda skildringar av bravader till lands och till sjöss. Nykomlingens framfart fick Gustaf Dahl att konstatera att man tycktes ha fått en pirat in i laget. Beteckningen anammandes av kamraterna och slutligen också av den "utpekade" själv. Författaren Fritiof Nilsson Piraten var född! Han skulle framgent av och till göra sig påmind i Gustaf Dahls tillvaro. I romanen *Tre Terminer* (1943) figurerar Dahl som "Herbert Lysholm".

Efter avlagd juris kandidat-examen 1917 och därpå följande tingstjänstgöring (delvis tillsammans med Piraten) fick Dahl anställning i ett par statliga verk och kunde 1920 ingå äktenskap. Hustrun Dagmar Lenck, bördig från Königsberg, var svensk gymnastikdirektör och ingick i den medaljerade svenska gymnastiktruppen vid Olympiska Spelen i Stockholm 1912. Hon skall ha räknat släktskap med den centralasiatiska härföraren Timur Lenk (1336–1405). Paret bosatte sig i en villa i Enschede, där man också inackorderade Piratens hustru under hennes studieår. Piraten själv verkade då som advokat i Tranås.

Våren 1926 ledigförklarades tjänsten som borgmästare i Sigtuna, en stad som

Dahl kortvarigt besökt året innan, också då i sällskap med Piraten. Tillsammans med 20 andra sökte han tjänsten, valdes enhälligt och utnämndes den 14 januari 1927.

Nu inleddes en period, 65 år lång, under vilken Gustaf Dahl helhjärtat ägnade staden Sigtuna sina tjänster och omsorger, såväl *ex officio* som i form av mer eller mindre frivilliga uppdrag av allehanda slag. Några lokala händelser under dessa år blev även nationellt uppmärksammade. Till dessa hör mordbranden 1939 i Palmegården, uppkallad efter Sigtunas historieskrivare Olof Palme, stupad 1918 vid Tammerfors i Finlands frihetskrig. Dit hör också tragiska elevhemsbränder vid en av stadens många skolor liksom fleråriga markägartvister och lindfällningskonflikter.

När Sigtuna 1948 genom lagändring förlorade sin jurisdiktion och borgmästarämbetet upphörde blev Dahls uppgifter delvis annorlunda men knappast färre. Han hade fortfarande sin hand med i ett flertal av stadens myndigheter. Dock fick han tid över till att utveckla sin tidigare i tidningar och tidskrifter dokumenterade berättarkonst, men nu också i bokform. Förutom några kriminalromaner kom tre lokalanknutna böcker i tryck: *Borgmästaren berättar* (1976), *Borgmästaren berättar vidare* (1982) och *Borgmästaren berättar ännu mera* (1983). Kanske hade Sven Stolpes

kända berättarserie från 70-talet varit mönster vid titelvalen.

Redan tidigt lät Dahl bygga en villa, snart benämnd Borgmästargården, med Uno Åhrén som arkitekt. Den beskrivs närmare i bokens appendix av Elisabeth Claesson. Villan donerade han till staden i anslutning till sin 100-årsdag men bebodde den ensam, änkeman sedan 1971, fram till sin bortgång den 6 oktober 1992.

Den aktuella boken är i lika grad ett vänporträtt som en kronologiskt upplagd biografi. Författaren skildrar livfullt och initierat hur Dahl ”med vitalitet och frejdigt mod utövade sitt kall” (för att citera lokala *Sigtunabygden*). Men den väcker också mersmak för Dahls egna skrifter, vilka åtminstone vad böckerna beträffar fortfarande lär finnas i handeln. Författaren vänder sig givetvis i första hand till lokalhistoriskt engagerade men som lättsamt personhistoriskt porträtt bör boken kunna intressera även en vidare krets. Den är rikt illustrerad men saknar personregister.

Bland smärre inadvertenser skall en noteras. På tal om Dahls engagemang för Baltikum och Finland under krigsåren förlägger författaren Vinterkrigets utbrott till den 1 december 1939. De ryska bomberna över Helsingfors föll dock – visserligen utan krigsförklaring – redan den 30 november.

S. Gunnar Edlund

HÉLÈNE OHLSSON

"Gudomlig, ingenting mindre än gudomlig!" Skådespelerskan Ellen Hartmans iscensättningar på scen och i offentlighet

Stockholm: Stockholms universitet, 2018.
512 s.

Det har länge ansetts svårt att undersöka konstnärskap och spelstil hos aktriser som levde före film- och annan inspelningsmedias genomslag. Först på senare år har teater- och musikforskare tagit sig an hur skådespelerskor under 1800-talet framstod, kanske först och främst som medieprofiler, men det har även börjat dyka upp forskning som undersöker

röst och skådespelarkonst med hjälp av recensionsmaterial och andra skriftliga vittnesmål. Héléne Ohlssons avhandling om skådespelerskan Ellen Hartman (1860–1945) är ett välkommet svenskt bidrag både till det Ohlsson själv kallar "diva-forskning" och till forskning om 1800-talets skådespelarkonst.

Ellen Hartman var en svensk skådespelerska med storhetstid under 1880–90-talen. Ohlsson undersöker hur Hartman agerade kvinnlighet både i sina roller och i sin iscensättning av sig själv som skådespelerska och diva. Avhandlingen följer Hartman kronologiskt med teman som är typiska för de olika delarna av Hartmans karriär, och Ohlsson följer konsekvent avhandlingens syfte att undersöka Hartmans femininitet, divaskap, karriärsstrategier och spelstil. Hennes material består av recensioner och vittnesmål men även av Hartmans egen korrespondens och intervjuer.

Precis som titeln avslöjar följer avhandlingen två spår: hur Hartman iscensatte femininitet på scenen och hur hon iscensatte sig själv som diva. Wayne Kostenbaum har myntat ordet "divakod" och han har kartlagt ett antal sådana som definierar divan – koder som många skådespelerskor och sångerskor använde, medvetet eller omedvetet, för att marknadsföra sig. Kostenbaums begrepp går som en röd tråd genom avhandlingen. Det gör även Ohlssons diskussion kring "pariafemininitet" –

den önskade femininiteten, motsatsen till den "hegemoniska femininitet" som inte utmanar maskuliniteten utan istället upprätthåller genusstrukturen.

Hartmans rollfack var ingenyn, den oskuldsfulla flickan som förkroppsligade en idealiserad femininitet och stod som förebild för framförallt unga kvinnor. Hon spelade tonåringar eller, som man kallade det under 1800-talet, backfisch-roller. Hartman hittade denna sin nisch tidigt i karriären.

Samtidigt visar Ohlsson att ingenyrollen var under förändring och att Hartmans genomslag kom samtidigt med en brytningstid när en ny typ av kvinnlighet började dyka upp, den "moderna kvinnan", en förförisk ingeny med mycket självförtroende, glimten i ögat och ett mått av busig pojkaktighet. Typen blev allmänt kallad yrhätta och blev ett attraktivt alternativ för unga urbana kvinnor att identifiera sig med.

Ohlsson menar att Hartman, även om hon hade drag av hegemonisk femininitet, gärna iscensatte pariafemininitet på scenen redan i genomslagrollerna. Den "nya" femininiteten var dock en lättare variant av paria som höll sig inom den accepterade genusstrukturen med god marginal. När väl Hartman hittat sin spelstil följde hon den. Ohlsson beskriver Hartmans spelstil som "den segrande flickaktigheten", en komisk vinnande gestaltning av "ny femininitet", en idealfemininitet med drag av pojkaktighet.

"Den segrande flickaktigheten" utgör inget hot så länge flickan är någorlunda ung och hypotetiskt fortfarande kan domesticeras, eller så länge skådespelerskan åtminstone kan spela rollen trovärdigt. Men när en äldre, mer mogen Hartman fortfarande spelade på samma lyra delades hennes publik. Hos somliga recensenter, som uppfattade hennes spelstil som ett hot mot maskuliniteten och genusordningen, kan en rädsla skönjas. Tyvärr tar inte Ohlsson riktigt tag i just den diskussionen.

Som äldre spelade Hartman både tragiska roller och äldre damer, men hon tyckte alltid själv att ingenyerna var lättare att tolka. Hon spelade även sådana som äldre, men då delades hennes smakdomare i huruvida det var acceptabelt eller inte. Oavsett rolltyp fortsatte Hartman karriären igenom att spela ut pariafemininitet i mer eller mindre stora doser.

Avhandlingens andra linje är Hartman som iscensatt diva. Inspirerad av Kostenbaum blottlägger Ohlsson Hartmans divakoder. Mest intressant blir dessa ett stycke in i avhandlingen, när Ohlsson undersöker hur Hartman skickligt lyckades omskapa sitt divaskap efter att en skandal tvingat henne fly landet en tid. Under några år i början av 1890-talet bodde Hartman i Paris. Samtidigt var hennes ambition att åter bli accepterad av den svenska publiken och att få återkomma till Dramaten.

Från och med att hon gjorde internationell debut på en turné i bland annat Ryssland använde Hartman skickligt sin korta internationella karriär för att marknadsföra sig i Sverige. Hon började ge intervjuer i svenska tidningar och matade den svenska pressen med sina framgångar. Hon talade om sina anbud och berättade gärna hur mycket hon tjänade, vilket definitivt placerade henne utanför normativ femininitet.

Enligt Ohlsson trivdes Hartman aldrig riktigt i Paris och hennes flickaktiga spelstil verkar inte heller ha fungerat lika väl där som i Sverige. Hartman använde sin internationella karriär som strategi för att vinna tillbaka sin Dramatenpublik. På så vis vände hon framgångsrikt sin olycka till något positivt. Samtidigt blev somliga skribenter provocerade och kanske var det här någonstans som hon gick över gränsen från att ha varit betraktad som enbart en "troskyldig ingeny" till att faktiskt utmana maskuliniteten och hota genusordningen.

Ju äldre Hartman blev, desto oftare demoniserades hon som privatperson och fick se sin spelstil ifrågasatt. Visserligen lyckades hon inte bara återerövra sin publik och övervinna sin tidigare skam genom att spela en tvätterska ur arbetarklassen, hon flyttade också fram sin position genom att etablera sig som "folklig hjältinna".

Samtidigt provocerade hon när hon började spela "byxroller". Ohlsson menar att byxrollen kan vara en farlig parodi – att en kvinna möjligen kan se igenom och kanske skratta åt manligheten. Mot slutet av sin tid på Dramaten sågs Hartman till och med som ett hot mot nationalscenen. Kanske blev det alltmer tydligt, ju äldre Hartman blev, att hon var normbrytande och förkroppsligade en feministisk potential. Därmed blev den tidigare oskyldiga ingenyn farlig, och för att oskadliggöra henne demoniserades hon.

Ohlssons avhandling är en berättelse om en svensk skådespelerskas villkor i en tid när kvinnors rättigheter var starkt begränsade. Hennes undersökning av diva-koder och karriärstrategier är visserligen fascinerande läsning, men det som gör avhandlingen riktigt intressant är rolltolkningsanalyserna som berättar hur Hartman var med och förändrade synen på femininitet på de svenska teaterscenerna.

Ellen Hartman var banbrytande. Hon levde själv i brytningstiden mellan det gamla och det nya seklet och Ohlsson visar hur hon bidrog till att en ny scenisk urban feminin stereotyp, en typ av rumsren pariafemininitet, utvecklades.

Ingela Tägil

Näktergalen från Sverige 200 år: Jenny Linds liv belyst genom brev i Riksarkivet

Av Karin Borgkvist Ljung

Inledning

Jenny Lind - "The Nightingale from Sweden" som hon kallades i Amerika - var någonting alldeles extra eller som Felix Mendelsohn uttryckte det: "hon är den största konstnärinna som levat och den största jag känner".

Jenny Lind förtrollade en hel värld genom att hon inte bara sjöng bättre än alla andra utan fastmer därför att hon använde sin röst på ett unikt sätt. Hennes milda, vänliga och generösa sätt var också en bidragande orsak till att hon rönt så enorma framgångar.

I den här essän presenteras sångerskans liv och karriär, med särskild vikt lagd vid de brev som bevarats i Riksarkivet i Stockholm.

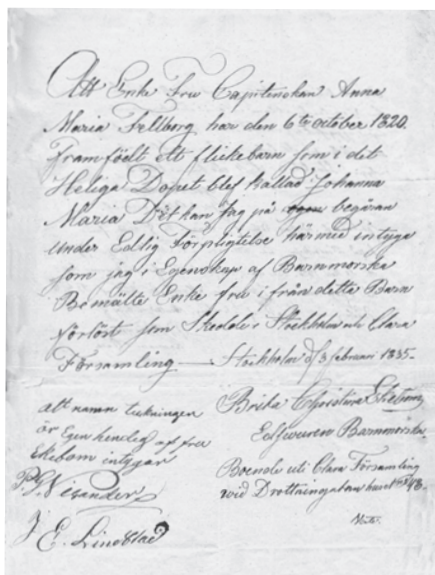
Barndomen

Den 6 oktober 1820 föddes i Stockholm ett flicka-barn som den 7 oktober döptes till Johanna Maria, men redan från

början kallades Jenny. Moder var den fränskilda Anna Maria Fellborg-Rådberg och fader bokhållaren Nils Johan Lind varmed modern var sammanboende. Nedkomsten skedde i parets bostad på Mäster Samuels gränd 32, senare Mäster Samuelsgatan 40. Huset revs på 1960-talet.

Den bestående bilden av Jennys föräldrar är att fadern var en ansvarslös slarver och modern en omedgörlig och aggressiv kvinna. Stundtals var Nils Johan handlare behjälplig med bokföring, därav hans titel "bokhållare". Senare köpte han in en vävstol och kallade sig då "fabrikör". Modern däremot hade med dåtida mått mått fått en god utbildning och försörjde sig tidigt genom att ge privatlektioner i franska och pianospel.

Jennys första levnadsår var fyllda av smärtsamma uppbrott. Anna Maria ansåg sig inte kunna ta hand om sin lilla

I dopboken över oäkta barn 1817–1861 i Klara kyrkoarkiv noterades Jenny Linds föräldrar som okända. År 1835 tillades emellertid intyget ovan, där barnmorskan gick i god för moderns identitet. Stockholms stadsarkiv (SSA).

Foto: Jarmo Sundman, SSA.

dotter utan lämnade bort henne till organisten Karl Ferndal och hans familj i Sollentuna. När Jenny var fyra år blev modern osams med herr Ferndal och hämtade hem sin dotter. Modern ansåg ständigt att Jenny var i vägen, och om det inte hade varit för mormoderns varma person hade dessa första levnadsår varit bedrövliga.

År 1830 öppnade Anna Maria en elementarskola för flickor, av vilka några också var inackorderade hos henne, och där även Jenny fick sin första undervisning. I hemmet fanns just då den nio år

äldre ”oäktingen” Louise Johansson, men hennes roll blev mest att fungera som piga. När modern fick ett arbete i Linköping för en kortare period kom Jenny och Louise att inackorderas hos vaktmästarparet vid Borgerskapets änkehhus (på Hamngatan där NK ligger idag) och där Jennys mormoder nu beviljats inträde. ”En liten ful brednosig skygg tafatt, alldeles i växten tillhopaslagen flickunge, men jag sjöng vart steg och vart språng jag med mina barnafötter tog”, är Jennys egen beskrivning.

Studier och utlandsresor

Jenny satt ofta i fönstret och sjöng. En tjänsteflicka hörde hennes sång och underrättade sin matmor, Fredrika Lundberg, premiärdansös vid Kungliga teatern. Lundberg övertalade Anna Maria att ta med Jenny till sångläraren Carl Magnus Craelius och det var hos honom Jenny i september 1830 började ta lektioner. Denna undervisning varade endast en kort tid då Craelius roll som sångpedagog övertogs av Isak Albert Berg. Under utbildningsåren 1830–1837 uppträdde Jenny i åtskilliga lustspel och dramer. År 1836 fick hon ett kontrakt med Kungliga teatern och i och med det fast anställning med en lön på 700 riksdaler banco per år plus tillägg för varje föreställning. I dagens penningvärde skulle de 700 motsvara en årslön på omkring 370 000 kronor.

Den egentliga operadebuten gjorde Jenny den 7 mars 1838 som Agate i Carl Maria von Webers "Friskytten." "Jag steg denna morgon upp såsom en människa", brukade hon säga, "och lade mig såsom en annan. Jag hade funnit, vari min styrka bestod". Hon såg operasången som sitt kall och beskrev att hon kände ett himmelskt lugn och en överjordisk glädje så snart hon sjungit de första tonerna. Hon sjöng och agerade så att publiken satt blek och andlös med tårar i ögonen.

År 1839 flyttade Jenny till kompositören och musikläraren Adolf Fredrik Lindblad och hans fru Sophie i Bondeska huset, kanske för att komma undan sina känslokalla föräldrar. Den konstnärliga miljön hon här fann måste ha varit berikande för hennes utveckling. Jenny umgicks med dåtidens stora kulturpersonligheter såsom Fredrika Bremer, Malla Silfverstolpe och Erik Gustaf Geijer.

För att helt frigöra sig från föräldrarnas förmyndarskap köpte Jenny ett litet hus åt dem i Sollentuna, och det gick sedan lätt att få förmyndarskapet överflyttat på en mer lämplig person. Ett i alla avseenden gott val blev hovrättsrådet Henrik Mattias Munthe som Jenny sedan under hela livet stod i ett kärleksfullt dotterligt förhållande till.

Stockholm var vid denna tid inte bortskämt med evenemang av särskild hög konstnärlig kvalitet. Publiken och kritikerna var överväldigade och det officiella Sverige gav Jenny vid 20 års ålder

Henrik Mattias Munthe, ämbetsman, musikälskare, f. 1798 och d. 1880. Från 1853 var Munthe ledamot av Musikaliska akademien och blev 1873 dess preses. Porträtt från 1825, tecknat av C.F. Laurén. Kungliga biblioteket.

tva utmärkelser av största rang: hon utsågs till hovsångerska och till ledamot av Musikaliska akademien.

År 1840 försökte direktionen för Kungliga teatern förnya Jennys kontrakt med extra förmåner och ett högre gage än de egentligen enligt reglerna hade rätt att erbjuda! I brev till direktionen skriver Jenny:

Hos Kongl. Direktionen får under-tecknad ödmjuk anhålla om permission att under Spektakel-ferierna företaga en resa inom Riket. Stockholm den 16 Junii 1840.

Hennes önskan beviljades och nu företog Jenny en turné runtom i Sverige och Norge med oändligt många framträdanden, vilket naturligtvis slet alltför hårt på hennes redan ansträngda stämband. Avsikten med denna konsertturné var att skaffa medel till en resa till Paris och dåtidens mest berömda sångpedagog, spanjoren Manuel Patricio Rodríguez García, vars metod hon iakttagit när den ryktbare sångaren Giovanni Belletti tjänstgjorde vid Kungliga teatern åren 1839 till 1844. Det var också på Bellettis, men även på Erik Gustaf Geijers, inrådan hon fick mod att företa denna långa resa. I juli 1841 anlände hon till världsmetropolen.

”Mon enfant, vous n’avez plus de voix.” Mitt barn, ni har inte längre någon röst eller också är den till den milda grad ”fatiguerad” att ni under minst sex veckor inte får sjunga eller prata om ni överhuvudtaget ska kunna ta en ton, menade García när han hört henne sjunga. Efter denna viloperiod fick Jenny undervisning i sångteknik, det vill säga om andhämtning, röstbildning och annat som hon trodde att hon fått lära sig av både Craelius och Berg. Efter tio månaders koncentrerad undervisning hos García hade hon nått det tekniska mästerskapet. Adolf Fredrik Lindblad (som var på tillfälligt besök i Paris) sammanförde den tysk-franska pianisten och tonsättaren Giacomo Meyerbeer med Jenny.

På Meyerbeers önskemål sjöng hon bland annat Bellinis ”Norma” i en av Paris större salonger för att han på så sätt skulle höra om hennes röst kunde göra sig gällande för en större publik.

Meyerbeer skaffade henne kontrakt med hovoperan i Berlin, där hon firade stora triumfer som Norma och i Meyerbeers ”Ein Feldlager in Schlesien” 1844. Det var också i en opera av Meyerbeer som Jenny stod på en operascen för sista gången: ”Robert le diable” år 1849.

I brev hem till Louisa Johansson skriver Jenny den 8 december 1841:

Vet du vad jag gör mer än skriver till dig – jo, jag äter på – vad? Gissa! En bit äkta svenskt knäckebröd, som herr Blumm, givit mig. Ack, tänk på mig när du går i julottan, ty det är det härligaste din stackars Jenny vet!

Till denne herr Blumm (George Blumm anställd vid svenska legationen i Paris) skriver hon den 24 december 1841 följande:

Gode Herr Blumm!

Jag äger ej annat än den varmaste önskan för Herr Blumms väl att gifva på en sådan dag som denna! [...] Lef många jul-aftnar ännu och må de alla blifva glädjerika.

Man får förmoda att hon ursäktar att hon inte har någon julkapp att ge!

Jenny längtade hem, och i augusti 1842 reste hon i sällskap med A.F. Lind-

blad till Stockholm och tog återigen in hos densamme. 1843 blev det en brytning mellan henne och Lindblad, främst av känslomässiga skäl då Lindblad hade förälskat sig i den unga sångerskan. Jenny flyttade till en egen lägenhet på Norra Smedjegatan 19. Här bodde hon tillsammans med sin hemhjälp Anette Bergman i fyra rum och kök. Enligt kontraktet betalade hon en årshyra på 500 riksdaler. Detta år hade hon en inkomst av "ämbete och tjänst" på 3 200 riksdaler plus extra gager för alla konserter hon medverkade i.

Under en turné i Danmark år 1843 träffade hon August Bournonville, dansk balettdansör, koreograf och balettchef, och författaren Hans Christian Andersen, vilken blev djupt förälskad och vid ett flertal tillfällen friade till henne. Denna obesvarade kärlek har gett reflexer i flera av hans texter, till exempel i *Mitt Livs Eventyr* och inte minst i dikten "Jeg elsker dig" - senare tonsatt av Edvard Grieg.

Min Tankes Tanke ene Du er vorden,
Du er mit Hjertes første Kjærlighed.
Jeg elsker Dig som ingen her paa Jorden,
Jeg elsker Dig i Tid og Evighed.

I brev till Andersen skriver Fredrika Bremer att hon tror att Jennys hjärta finns hos operasångaren Julius Günther men även att Jenny är rädd för att gifta sig. Jenny lär även ha blivit så trött på Andersens frierier och kärleksbrev att

hon till sist skickade en liten spegel i ett kuvert. Kanske inte ett beteende man förknippar med den "godhjärtade" Jenny!

1840-talets brevkontakter

I Riksarkivet finns ett fåtal brev av Jenny Linds hand och de är nästan alla adresserade till olika högt uppsatta män. Hon kände Adolf Fredrik Lindblad, Erik Gustaf Geijer, Hans Hierta och Fredrika Bremer, och genom dessa kom hon att bli bekant även med journalisten och redaktören för *Svenska Minerva*, Johan Christoffer Askelöf, presidenten vid kammarrätten Jacob August von Hartmansdorff;

Jacob August von Hartmansdorff, f. 1792, d. 1856. Ämbetsman och politiker, medlem av Götiska Förbundet och ledamot av Kungliga vetenskapsakademien. Landsbövding i Kalmar län 1839–1840 och därefter president i kammarrätten.

järnvägsbyggaren Adolph Eugén von Rosen, och chefen för UD:s politiska avdelning Alfred Lagerheim.

I ett brev till J.A. von Hartmansdorff, daterat Berlin 3 november 1845, tackar Jenny för de fina böcker hon emottagit och uttrycker sig flera gånger tacksamt över de brev hon fått och beklagar att hon inte haft tid att träffa "presidenten", då hon var tvungen att resa till Rhen och sedan Berlin. Hon försäkrar att resan kommer att vara ett minne för livet.

Om Madame Pauline Viardot-García (syster till sångpedagogen García), som debuterade som Desdemona i Rossinis "Otello" i London 1839, skriver hon:

[hennes] älskande personlighet och hennes storartade förträffliga talang förtjusade mig öfvermåttan.

Därefter följer ett stycke som visar i vilka förnäma kretsar Jenny rörde sig under sin tysklandsresa:

Drottning Victoria [...] var åtminstone mot oss särdeles nådig aimabel och kom flera gånger fram och talade till mig och yttrade en önskan att se mig i London hvilket naturligtvis smickrade mig mycket. Prins Albert var äfven högst artig – ehuru Drottningens ögon så jemt voro rigtade åt honom att Han ej tordes länge conversera med någon!! [...] Konungen och Drottningen af Preussen äger jag tvenne verkliga beskyddare och det har jag ej jag misstaga mig uti ty deras sätt mot mig är något aldeles apart – det

påstås att högtidligheten vid Rhenen kostat Kungen af Preussen en Million fyra hundra tusen Thaler! – ack är det sannt så tror jag ej högst densamme hade roligt nog för den pengan [...] i Danmark hade jag oändligt angenemt och det danska Hofvet är utmärkt angenämt som Herr Presidenten troligen vet.

Under vistelsen i Berlin bodde hon hos bildhuggaren professor Wichmann och trivdes utmärkt, men skrev ändå: "Mein Herz ist in Schweden ja! Lefve Sverige och alla ädla goda menniskor der!"

I ett brev till Hugo Adolf Hamilton (från 1844 ledare av Kungliga teatern och från 1845 utnämnd till överpostdirektör), daterat Berlin 24 december 1845, är Jenny tvungen att tacka nej till en inbjudan:

Bäste herr Direktören Det gör mig på det högsta ondt att ej kunna antaga den aimable inbjudan för i afton, men orsakerna äro flera som förhindra mig.

Hon uttrycker hur glad hon är att få bo hos professor Wickmann. Brevet avslutas med

innerliga hälsningar till mina Landsmän och grannar och uttryck för mig den tacksamhet jag känner och önska dem alla alt godt från Directionens Ödmjuka Tjenarinna Jenny Lind

Jenny reste så småningom till London. I H.C. Andersens *Mit Livs Eventyr* skriver han att han vid ankomsten till London 1847 fick klart för sig att namnet för da-

gen var Jenny Lind. Redan på hotellet fick han veta att "den svenska näktergalen" för att få vara i fred och för att kunna njuta av frisk luft bosatt sig vid Old Brompton i ett litet hus med trädgård. När Andersen ska besöka henne ser han att en "flok af mennesker stod og stirrede i håb om at erobre en lille glimt af hende".

Jenny själv skrev i ett brev till A.E. von Rosen, daterat Old Brompton 17 juni 1847:

Herr Grefve Genom någon stor försumlighet har jag först idag på morgonen erhållit Herr Grefvens billet hvar uti Grefven nämner om sitt förra söndagen d. 13 d. och kan jag ej underlåta att säga hur oändligt ondt det gör mig att det samma slog så illa ut. Jag var som vanligt uptagen af Theatre affaire och kunde för ögonblicket ej emottaga.

Jenny föreslår ett nytt datum och ett klockslag då hon kan ta emot greven och hoppas att greven inte tycker illa vara för att hon tar sig denna frihet.

I ett brev till H.M. Munthe, hennes gamle förmyndare, daterat Stockholm 11 april 1848, skriver hon om förvaltningen av hennes ekonomi:

Anhålles ödmjukeligen att Herr Hofrätts-Rådet Munthe behagade af de medel Herr Hofrätts-Rådet för mig innehar under min frånvaro till Mlle Wilhelmina Dahlström årligen utbetala en summa af 1000 RDBco i tvenne terminer [...]

Av detta förstår vi att hon avsatte speciella medel till vissa av sina skyddslingar. Till J.C. Askelöf skriver hon från Old Brompton den 8 juli 1848:

Ursäkta att jag besvärar med följande rader men de äro dicterade af varmt deltagande för den goda beskedliga Josephine Åhmansson som för närvarande vistas tillsammans med mig och hvilket är Herr Askelöf bekant. Men har varit nedstämd en tid bortåt, derföre att hon så sällan får underrättelser från hemmet och de sina.

Hon ber Askelöf så snart "tiden det medgiver" skriva till Josephine (Jennys sällskapsdam) och berätta hur hennes närmaste mår, eftersom Josephine varit så "totalt skiljd från alla dem som sedan en längre tid utgjorde hennes omgivning".

Vid den här tiden rasade som mest den så kallade Jenny Lind-febern. Idag förvånar vi oss stundom över hurhängivna fans i dygn sitter och väntar utanför teatrar eller konsertlokaler för att komma över biljetter. Att detta fenomen inte är något nytt visas i *Dagligt Allehanda* i december 1847:

Anordnades kö, vilken började bildas redan kl. 10 i går afton. Ett värre väsen och en otäckare trängsel kan man icke tänka sig. Militären måste använda både kolvar och bajonetter [...]

Vidare står att de billigaste biljetterna gick för dubbla priset!

Jenny Lind som Amina i Bellinis "La Sonnambula". Detta var den roll Jenny kom att sjunga flest gånger under sin karriär.

Giftermål och amerikaresa

Jenny var under en tid förlovad med sångarkollegan Julius Günther, men 1848 bröt hon med honom sedan det stod klart för henne att han haft ett förhållande med skådespelerskan Emilie Högvist. (Emilie var även älskarinna till Oscar I och födde honom två barn.) Jennys religiösa tro dikterade att de som ingår äktenskap inte ska ha haft "något förflutet"!

Efter brytningen med Julius Günther träffade Jenny den då 22-årige kaptenen vid indiska armén Claudius Harris. Claudius var mycket starkt frireligiös och modersbunden. Han ville ha total kontroll över hennes inkomster och krävde att hon skulle lämna scenen för gott. Även denna förlovning slogs upp och Jenny beklagar sig över att "den skönaste och heligaste av alla plikter – moderskärleken" förvägrades henne.

Det var vid denna tid hon började bli trött på kraven. Hon var ju ännu ung men också en veteran. För vad man än tänker om dagens krav på sångare så var inte heller 1800-talet någon lek för talangerna. Redan vid 28 års ålder hade Jenny Lind nära 700 föreställningar bakom sig (de flesta i Stockholm, men också i London och Berlin, operor av framför allt Bellini och Donizetti).

Hon behövde nu vila sig och åkte iväg till diverse kurorter för att i januari 1850 vid en julgransplundring på Hotel du Nord i Lübeck träffa den nio år yngre

pianisten Otto Goldschmidt. Det blev ett par och förlovade sig ganska omgående.

I samband med Jenny Linds framträdande i London 1848 hade hon kontaktats av den amerikanske managern P.T. Barnum, som rest till England för att försöka engagera henne. Till en början var Lind tveksam till att företa en så lång resa, men accepterade när det garanterades gaget var 150 000 dollar för 150 konserter. Hon skulle även få en bonus på merförsäljningen.

Hon anlände till New York i september 1850. Mottagandet var fantastiskt. P.T. Barnum hade engagerat tusentals personer, bland annat New Yorks brandmän, och lanserade Lind som "The Swedish Nightingale".

Jenny Lind med maken Otto Goldschmidt.

Phineas Taylor Barnum, f. 1810 och d. 1891, amerikansk cirkusdirektör och underhållnings-entreprenör.

Barnum, eller "Humbugens Konung" som han själv kallade sig, och Jenny kom mycket bra överens och hade i mångt och mycket liknande värderingar. Barnum var en god familjefar och dessutom, vilket Jenny uppskattade storligen, en glödande nykterist och ivrig nykterhetspredikant. Båda hade de blivit åsyna vittnen till hur spriten kan lägga en människas liv i ruiner.

I flera brev av Jennys hand framträder engagemanget för nykterhetsfrågan. I ett brevkoncept från januari 1855 skriver hon till von Hartmansdorff:

Sedan jag underrättat Sv. N.S. Directionen [direktionen för Svenska nykterhetssällskapet] om den erhållne skänken och till skattmästaren öfverlemnadt de 300 Rd.B öfverenskommo vi att till Nykterhets-talaren begära och utsända, en högt begåfvad prest af Linköpings stift hvarom jag följagtiligen tillskref Biskopen [som svarade att det inte gick och vidare:] Som det nya året inträtt, begagnar jag tillfället att uttrycka min hjerteliga önskan att det måtte blifva för Herrskapet i alla hänseenden lyckosamt, att F.G. herrliga stämman måtte fortfarande bereda njutning åt konstens vänner, understöd åt nödlidande samt ära åt [oläsligt] och hennes landsmän. Ödmjukaste.

I ett brev till von Hartmansdorff daterat Bad Kissingen (norr om Frankfurt) i juni 1855 beklagar Jenny att ingen nykterhetsmission kunde sändas ut:

Mätte nästa vinter blifva mer gynnande för utspridandet af så hälsosamma lärör som idkandet af det olycksaliga brännvinnets afskaffande, detta sataniska gift [...]

I detta brev presenterade hon även Otto Goldschmidt, som hon ingått äktenskap med 1852 i Boston:

Tillåt mig att på samma gång som jag aflägger min hjertliga tacksamhet för brefvet af den 23 januari äfven få presentera min käre man för Herrskapet.

Jenny ser gärna att hennes man under vistelsen i Stockholm får möjlighet att

träffa Hartmansdorff och hon hoppas att makarna Hartmansdorff inte ska ta illa vid sig för att hon önskar att de ska "öfverflytta sin godhet även på Otto som har en sällsynt ärbar karaktär".

Mecenat och sånglärare

Jenny fortsatte att sjunga efter sitt giftermål men nu tillsammans med sin ackompanjerande make. De gav otaliga konserter och då mest andliga och förvälgörande ändamål. Turnéerna förde dem runt om i Europa, bland annat till Tyskland, Österrike, Holland, England och Sverige. Mellan åren 1853 och 1858 bodde de i Dresden där två av de tre barnen föddes (Walter och Jenny).

Året därpå flyttade familjen till Argyle Lodge, Wimbledon, där det tredje barnet (Ernst) föddes 1861. Under 1860-talet vistades Jenny kortare perioder i Stockholm och bodde då hos makarna Munthe på Norrlandsgatan eller på deras sommarställe Beateberg vid Kummelnäsviken utanför Stockholm.

Jenny hade länge närt en önskan att kunna köpa ett eget hus i samma område och denna dröm försöker maken Otto också realisera. År 1868 den 29 juni inkommer till Justitiedepartementet

den af Stor Brittaniske undersåten Professoren Otto Goldschmidt i underdå-nighet gjorde ansökning att här i Riket få besitta fast egendom[.]

Fastigheten i fråga tillhörde Nyköpingsbruk vars huvudägare var Högsbo Stål- och Jernverks AB. Bolaget hade år 1866 försatts i konkurs; det rörde sig med andra ord om nämnda bolags så kallade konkursmassa. Den 14 juli 1868 beslutade Justitiedepartementet att "tillåta Sökanden att ega och besitta omförmälda fasta egendomar", men i och med "Sökandens egenskap af utländsk undersåte" måste han "alltid hafva ett i orten boscatt ombud". Av salubrevet framgår att ombudet var hovrättsrådet H.M. Munthe. Man får förmoda att det var Jennys pengar som på detta sätt placerades.

Från 1850-talets slut, då Jenny närmade sig 40-årsåldern, ägnade hon sig allt mer åt välgörenhet. Hon inrättade en fond dit alla pengar hon tjänade på Stockholmsoperan skulle gå:

pengarna skulle användas som en bildningsanstalt där unga talanger skulle invigas åt konsten och dygden i förening[.]

Hon fick det första året ihop ungefär 20 000 riksdaler (i dagens penningvärde omkring 1,2 miljoner kronor). I ett brev till Fritz Ludvig von Dardel, daterat Stockholm 21 augusti 1862, skriver hon om avsikten med fonden:

Rese-Stipendier åt unga män och Qvinnor af svensk härkomst hvilka begäfvade med utmärktare anlag för Musik, Bildhuggeri eller Architektur söka att efter förberedande Studier och inhemtad undervisning i hemlandet tillegna sig den

möjligen högsta utbildningen i främmande länder [...]

År 1876, då fonden uppgick till över 83,000 kronor, donerade hon den ena hälften till Musikaliska akademien och den andra till Konstakademien med föreskrift att räntan skulle läggas till kapitalet, tills detta utgjorde 60,000 kronor. Avkastningen utgör numera Jenny Lind-stipendiet och är på 40 000 kronor. I stipendiet ingår också att framträda på konsertturnéer i Sverige och USA samt en "Jenny Lind-klänning".

Vid sidan om konserterandet iklädde sig Jenny från och med 1875 rollen som sångpedagog. Hon tog med glädje hand om lovande svenska sångerskor, till att börja med i sitt hem utanför London, men 1883–86 innehade hon en tjänst vid Royal College of Music.

De första åren som sånglärare var hennes omdöme beträffande de unga eleverna inte alltid så nådigt, som synes i ett brev till Oscar II daterat den 1 december 1876.

Flera svenska sångerskor har jag med nöje hjälpt så vidt – jag förmådde [...] Amalia Riego arbetar nu flitigt hos mig. Herr Berg har lagt en mycket god grund hos henne och jag hoppas att hon skall göra heder åt sin Beskyddarinna. Fröken Larsson från Norrje – mig i våras af Baron Hochschild tillsänd såsom en person i hvilken Eders Majestät taget ett nådigt intresse – försöker jag att i sång-

en omskapa. Hon kostar mig ett aldeles oerhördt arbete emedan hon icke är begåfvad med konstnärskap. Dock har jag hittills uthållit med henne i anseende till hennes ovanliga flit, och det intresse jag vet Eders Majestät tager i hennes aktbara föräldrar.

London är ett mycket svårt klimat om vintern. Maria Friberg skulle icke utan läkares råd företaga resan hit. Dessutom vågar jag yttra den mening, att all den stund hon haft en så förträfflig lärarinna som M.me Nissen-Saloman hon icke står i behof af någon annans råd vis à vis sång. Nedkallande öfver Eders Majestät och hela det kongliga Huset Herrans Frid och rika Välsignelse, något jag städse framhärda i största ödmjukhet.

Eders Majestäts djupt underdåniga
Jenny Lind – Goldschmidt

Den medelålders sångerskan

År 1874 köpte makarna Lind-Goldschmidt "ett snällt och trevligt hus, omgivet av trädgårdar och fågelsång" i South Kensington nära London, där

Jenny Linds signatur under brevet till Oscar II.

hon åtnjöt stort anseende. I slutet av 1870-talet lät paret bygga ett sommarhus i närheten av Malvern. Sommarhuset låg nära dottern Jennys hem och

så kan jag få vara nära Jenny och barnen på landet bland granskog, sippor [...] Min man kan vara i sitt arbete i London så mycket han vill, eftersom resan är kort[.]

Jenny glömde aldrig sin olyckliga och fattiga barndom, vilket tog sig uttryck i ett djupt socialt engagemang samt att hon gav allt oavsett vilket auditorium hon stod inför. Eller som Moses Pergament, finsk-svensk kompositör och musikkritiker i *Svenska Dagbladet*, med tidstypisk fördomsfullhet skrev på 1920-talet:

Hon var lika samvetsgrann vare sig hon uppträdde inför det kräsna auditoriet i Leipzigs Gewandhaus eller sjöng för ett hundratal negrer i någon amerikansk avkrok[.]

År 1883 sjöng Jenny Lind offentligt för sista gången och det var vid järnvägs-männens årliga välgörenhetskonsert i London. De sista åren av sitt liv tillbringade hon i Cannes för att återfå sin sviktande hälsa. Hon återvände till England sommaren 1887, men måste under

hösten få sjukhusvård då hennes krafter var slut. Personalen på det sjukhem hon vårdades på kunde berätta hur de ofta hörde henne gnola takter ur bland annat Robert Schumanns "Sonnenschein".

Jenny Lind dog i Malvern i England 2 november 1887. Hennes minne finns bevarat bland annat genom en plakett i Poets' Corner i Westminster Abbey, den gamla femtiokronorssedeln samt Eric Raphael-Rådbergs staty på Djurgården i Stockholm.

Otryckta källor i Riksarkivet:

August von Hartmansdorffs samling

Alfred Lagerheims samling

Adolph Eugène von Rosens samling

Ericsborgsarkivet, Autografsamlingen

Sjöholms arkivet I, Autografsamlingen

Stafsundsarkivet, Autografsamlingen

Justitiedepartementet

Litteratur:

Anonym (1845), *Jenny Lind: Den svenska näktergalen en biografisk skizz*, Norrköping: Östlund & Berling

Davidsson, Åke (1986), *Resa med Jenny Lind: Sällskapsdamen Louise Johanssons dagböcker*, Stockholm: Almqvist & Wiksell International

Franzén, N.O. (1982), *Jenny Lind: En biografi*, Stockholm: Bonniers

Holmström, Maria (1913), *Jenny Lind som konstnärinna och människa*, Göteborg: Åhlén & Åkerlund

Lundberg, Camilla (2000), *Musikens myter: En klassisk musikhistoria*, Stockholm: Wahlström & Widstrand

Ralf, Klas (1973), *Operan: Jubelboken 200 år*, Stockholm: Prisma

Tägil, Ingela (2013), *Jenny Lind: Röstens betydelse för hennes mediala identitet: En studie av hennes konstnärsskap 1838–49*, Örebro: Örebro universitet

Ullman, Magnus (2004), *Kvinnliga pionjärer verksamma i Sverige*, Stockholm: Magnus Ullman

Wallner, Albin.V. (1967), *Nyköpings Stadsfullmäktige etthundra år*, Nyköpings drätselkammare

Nomina sunt odiosa: Om en uppslitande tysk namnstrid

Av Ivo Holmqvist

Ernst Moritz Arndt som han avbildas på Rubenowmonumentet, rest år 1856 utanför Greifswalds universitet.

Universitetet i Greifswald, i det som en gång var svenska Pommern, hör till de äldre i Europa. Universitas Gryphisvaldensis instiftades 1456 och hade därmed redan uppnått myndighetsålder när Academia (senare Universitas) Regia Upsaliensis öppnade sina portar. En mängd

svenskar har studerat och föreläst därnere, alltifrån fritänkaren Thomas Thorild till hans sena levnadstecknare Stellan Arvidson, skolpolitikern som länge var en ståndaktig försvarare av Östtyskland. Åren 1941–45 var den mångsidige lundsaren Åke Ohlmarks utlandslektor

där – under brinnande krig öppnade han ett religionsvetenskapligt institut.

Ernst Moritz Arndt, som var född 1769 och dog 1860, är den mest namnkunnige tysk som varit aktiv vid detta lärosäte, både som student och som professor, innan han flyttade över till Bonn (hans andra hustru var för övrigt halvsyster till religionsfilosofen Schleiermacher). Under hälften av hans liv var Greifswald svenskt: svenska Pommerns tid sträckte sig från 1630 till 1815.

En artikel om Arndt i *Nordisk familjeboks* andra upplaga konstaterar att "1865 restes i Bonn hans bildstod". Där står den säkert kvar, liksom framför Greifswalds universitet (av särskild anledning, som ska framgå). Artikeln om Arndt i "Uggleupplagan" går inte sällan över gränsen till det panegyrika:

Få människor har genomgått en levnadsbana så lång och växlingsrik som denne man, vilken, svensk till härkomst och länge i svensk tjänst, blev en tysk patriot och politisk siare, som oavlåtligt verkade, stred och led för Tysklands ära och storhet, som genom sina dikter och sin kraftfulla prosa var sitt folks älskling; en ovanligt kraftfull, trofast och ren karaktär, i vilken tyskarna vörda idealet för en tysk.

Arndts hätska frankofobi och hans upprörande rasistiska uttalanden om judar förtigs.

Han var varken då eller senare bortglömd i Sverige. Fredrik Böök recense-

rade med uppskattning hans *Levnadsminnen* när de kom på svenska 1917, och tre år senare gav Lars Dalgren ut sin 130-sidiga *Ernst Moritz Arndt och Sverige*. En nyanserad fast knappast problematiserad bild av honom får man i *Svenskt Biografiskt Lexikon* i vars första band från 1920 historikern Nils Ahnlund författat sidorna om honom. Han tryckte särskilt på Arndts många förbindelser i Sverige och vistelser här, och betonade den del av författarskapet som berörde svensk historia.

Men inte mycket sägs om hans ultranationalistiska åsikter, hans hat mot fransmännen under Napoleonkrigen, och hans grova antisemitiska utfall. Det gjordes däremot nyligen i ett 45-sidigt häfte, *Für die Universität Greifswald*, som sammanfattar den intensiva och inflammerade strid om vad som är det lämpligaste namnet på stadens universitet. Frågan hade länge debatterats med hetta. Från 1456 till 1933 hette Universitet Greifswald just så, men under året då nazisterna tog makten såg den dåvarande ministerpresidenten i Preussen Hermann Göring till att namnet ändrades till Ernst Moritz Arndt Universität.

Så har det varit sedan dess, dock med en återgång till den äldre benämningen under åtta år (1946–1954) under DDR-tiden. Att östtyskarna sedan fortsatte kalla universitetet samma sak som nazisterna gjort berodde delvis på en övervintrare som gjorde ett ideolo-

giskt lappkast: teologen Walter Glawe, född 1880. Han var den som ivrade mest för ett namnbyte 1933 – den gången var han medlem av både Stahlhelm, NSDAP och SA. Märkligt nog gjorde han det dessutom tjuugoett år senare, också då med grumliga argument, men alltså framgångsrikt. Men allt fler röster har på senare tid höjts för att man ska göra sig av med Arndt och återgå till det namn som lärosätet hade från början.

Den schweiziske skandinavisten Walter Baumgartner, professor emeritus i Greifswald, lade i häftet fram genomtänkta argument för en återgång till det ursprungliga namnet och dissekerade samtidigt det sega motståndet mot en sådan ändring, inte minst på lokalt plan. Många etiketter kan sättas på falangen som ansåg att universitetet fortsatt skulle minna om Ernst Moritz Arndt: *Wilhelminismus*, *Hitlerismus*, *Stalinismus*, *Anti-Intellektualismus*, *Anti-Institutionalismus*, *Ressentiment gegen 'Elite'*, *Populismus* och *Regionalchauvinismus* – det senare exemplifierat med den lokala avisan *Ostsee Zeitung* som vägrade ta in en av hans artiklar där han klart argumenterade för att Arndts namn var olämpligt för ett universitet med internationell inriktning (den kan däre-

mot läsas i häftet). *Nomina sunt odiosa*: namn (och ord) kan vara förhatliga och väcka vrede, det visste redan de gamla romarna.

Beslutet om namnåtergången togs i början av 2018 men fördröjdes i högre instans. Men långt om länge kom det avgörande beslutet i denna sega fråga: Ernst Moritz Arndts namn försvann, nu heter lärosätet som tidigare Universität Greifswald.

På nätet finns en uppsjö av artiklar om namnstriden. Som orienterande läsning rekommenderas två böcker från 2016, dels Birgitta Almgrens *Dröm och verklighet. Stellan Arvidson – kärleken, dikten, politiken* (Carlsson), dels Johan Östlings *Humboldts universitet. Bildning och vetenskap i det moderna Tysklands historia* (Atlantis).

För övrigt: i den intressanta artikeln om Åke Ohlmarks i *Svenskt översättarlexikon* som man läser på nätet sägs bland annat detta: "Historikern Andreas Åkerlund har beskrivit Åke Ohlmarks hållning under åren i Greifswald som opportunistisk och en blandning av 'anpassning, samarbete och okunnighet'. Dock anpassade Ohlmarks inte sina forskningsresultat till den rådande nationalsocialistiska ideologin."

Per Nygren: Djurläkare i 1830-talets Värmland

Av Pelle Räf

Den äldsta bevarade volymen med bouppteckningar upprättade i Karlstad omfattar åren 1849–59. I den har en enda uppgift om ett dragspel påträffats. Det benämns ”Harmonika” och listas i kvarlåtenskapen efter handelsbokhållaren och ungkarlen Fredrik Leopold Nygren, avliden 1858. Året innan hade den tyskfödde köpmannen Ziegler som den förste i staden annonserat i *Nya Werm-landstidningen* om dylika spelverk till salu. Det rörde sig om importerade instrument från kontinenten, där tillverkning av dem då skett i bortåt tjugo år.¹

Fredrik Leopold var född den elfte september 1828 i Alingsås. Det är dock inte om honom denna framställning ska handla, utan om fadern Per Persson Nygren (1804–1834). Denne torde vara värd några sidor som en av de veterinärer som utan formell examen var verk-samma i landet under första hälften av 1800-talet. Idag är dessa djurläkare nästan bortglömda, i synnerhet kanske Nygren, som förutom den barnlöse sonen med harmonikan lämnade få spår efter

sig. Redan här i inledningen finns det dessutom anledning nämna, att han på sätt och vis stupade på sin post.

Familjen

Per Nygren både föddes och dog i Värmland. Hans far och namne Per Nygren (1772–1837) var kronofogde eller kronolänsman i västra delen av landskapet. Då sonen Per såg midsommardagens ljus 1804 var familjen bosatt på Billingsberg i Stavnäs. Sedan flyttade man till herrgården Strand i Värmskog och slutligen till säteriet Agnhammar i Grums.

Modern hette Christina Charlotta Högvall (1778–1821) och var prästdotter.² Hon födde maken tio söner och två döttrar, varav Per var den tredje i ordningen av sönerna. Av de övriga kan nämnas en ”konglig sekreterare” Jan Petter Nygren, Lars Leonard Nygren, som avled som student i Uppsala, och Julius August Nygren, som blev bruksläkare vid Skebobruk i Roslagen. Där verkade då även en välbiograferad

bruksdjurläkare, Carl Johan Fernström (1817–1874).³

Bouppteckningen 1821 på Strand efter nygrenarnas mor är innehållsrik. Här nöjer sig en bibliotekarie med att konstatera, att sterbhusets boksamling bestod av inemot hundra volymer, varav flera inom medicin, lanthushållning och juridik.

Nygren den äldre gifte snart om sig men tycks ha drabbats av någon sjukdom eller av ekonomiska svårigheter. Ty han blev omyndigförklarad, vilket föranledde följande notis i *Carlstads Tidning* den artonde december 1830:

Af förekommen anledning, får jag ödmjukeligen åtvarna en hwar, att icke inlåta sig i affärer med förre Kronobefallningsman P. Nygren, hwilka, de må wara af beskaffenhet som helst, icke, utan med mitt medgifwande såsom hans förmyn-dare, godkännas. Ekholmen den 14 Dec. 1830. J. Holm.

Utbildning och giftermål

Sonen Per hade vid denna tidpunkt hunnit vistas några år i Alingsås, där han titulerats veterinärläkare och år 1828 ingått äktenskap med hökardottern Sofia Maria Nyman. År 1830 flyttade paret med sonen Fredrik Leopold till Grums socken i sydvästra Värmland.⁴ Två år senare kungjorde *Carlstads Tidning* hus-truns död på Åsmunderud, dock utan att nämna att hon avlidit i barnsäng. Inte

heller barnet verkar ha överlevt. Året innan hade hon fött en dotter Anna Amalia Charlotta, som levde i bara tre veckor.

Sedan Per Nygren flyttat tillbaka hem till Värmland försökte han etablera sig som djurläkare i Grums härad. Men hade han någon veterinärbildning? Ett kortfattat svar ges i Veterinärinrättningens i Stockholm handskrivna elevmatrikel tolkad av Ivar Dyrendahl. Där får vi först reda på vad vi redan vet om Nygren, det vill säga att han kom från Strand i Värmskogs socken och att fadern var kronofogde, men också att han fått

Privat undervisning och sedan 2½ år Lärning vid Häst Lazarettet i Carlstad.
- Elev vid K. Veter. Inr. från den 1^{sta} Januari 1824. Stipendiat. Lemnade Veterinär Inrättningen 1826".⁵

Med privat undervisning avses sannolikt att någon av föräldrarna, en släkting eller informator lärt Nygren att läsa och skriva med mera. "Stipendiat" innebar att han liksom de flesta av eleverna vid inrättningen i Stockholm hade en av sexton friplatser. Då utgick bland annat ett kontant bidrag från staten via Sundhetskollegium.⁶

Efter moderns död 1821 hade Nygren tydligen begivit sig som sjuttonåring till Karlstad och det veterinärlasarett eller hästsjukhus som Värmlands läns hus-hållningssällskap öppnat något år tidi-

gare. Sällskapet hade också bidragit till utbildningen av västgöten och bondsonen Elias Källgren (1798–1845), som år 1830 utnämndes till Värmlands förste länsdjurläkare. Till de uppgifter som hushållningssällskapet ålade honom, hörde att ge för veterinär verksamhet intresserade ynglingar undervisning.⁷

Med hjälp av Karlstads husförhållningar hittar vi sålunda inte bara Per Nygren boende hos Källgren cirka 1821–24, utan också munkforsaren Carl Grönqvist och kristinehamnsfödde krögarsonen Carl Johan Lundin, vilka sedan förekommer som elever vid Veterinärinrättningen i Stockholm.⁸ Grönqvist blev snart anställd som hovslagare hos Källgren, vilket allmänheten fick veta i Carlstads Tidning 5/7 1823:

Sedan härwarande Veterinär-Lasarett blifwit förseet med en wid Kongl. Veterinär-Institutet i Stockholm, utlärard Hofslagare hwilken deröfwer medför Betyg, så tillkännagifwes härmed att nämnde Hofslagare kan, efter konstens reglor och på det wid Kongl. Inrättningen brukliga sättet, anlägga Hästskobeslag så wäl för sjuka som friska hofwar, med det mera som till sådant hörer.

Lundin avlade veterinärexamen 1832 men stannade sedan i huvudstaden som hästläkare vid Kungliga Hovstallet och som länsdjurläkare i Stockholms län.⁹

Eftersom veterinärelever skickades för praktik och för komplettering av sin

utbildning från Skara och Stockholm till Källgren i Karlstad, bör denne ha stått högt i kurs hos den tidens veterinäre allsmäktige allhärskare, överdirektör Norling, som basade för både Veterinärinrättningen i Stockholm och den i Skara. Vi kan därmed anta, att Per Nygren fick en för sin tid någorlunda gedigen veterinärutbildning först i Karlstad och sedan i Stockholm, även om han aldrig avlade någon examen.

Nygren var alltså också elev vid Skara veterinärinrättning, och detta tre och en halv månad under senare delen av 1825. Det får vi veta i inrättningens löpande elevmatrikel, i vilken nyanlända disciplar själva fick skriva sina namn, kanhända som ett slags inträdesprov. Adjunkten Lars Tidén (1777–1847) gav emellertid eleven Nygren ett föga fördelaktigt omdöme: "Af vidlöftigt och ostadigt uppförande".

Under sin korta tid i Skara bodde Nygren hos domkyrkokantorn och storsångaren med det unika efternamnet, Gustaf Adolf Snöboll (1782–1834). Denne var av finländsk underofficersläkt och hade som klarinettist vid ett regemente på Sveaborg utanför Helsingfors varit med om fästningens nesliga kapitulation den tredje maj 1808. Sonen Carl Johan Snöboll gjorde som flera andra ynglingar en misslyckad sejour som elev vid veterinärinrättningen i Skara under mitten av 1800-talet.¹⁰

86. P. Nygren från
Värmland och Sockna
den 20. Juli.

9. Novemb. 1825.
Af vidlyftigt och oförfärdigt
uppgifande.

Sommaren 1825 skrev Nygren in sig som elev nummer 86 (sedan nystarten 1810) vid Veterinärinrättningen i Skara.

Djurläkare i Grums

I till exempel härads- och kyrkoarkiv-
lier kan den flitige forskaren någon en-
staka gång stöta på kontrakt upprättade
mellan härader, socknar eller bruksorter
å ena och i trakten nyetablerade djur-
läkare å andra sidan.¹¹ I sockenstäm-
moprotokoll 1815 från Frykerud och Väse
i södra Värmland har vad man kan kalla
embryon till sådana kontrakt påträffats.
I dessa protokoll talas dock huvudsak-
ligen om hingstkastration. "Hästsjukdo-
mars *curerande*" nämns endast i förbigä-
ende.

Den som erbjöd sig att regelbundet
besöka de två socknarna i dylika ären-
den var "kursmeden" Alexander Björn
den äldre (cirka 1750–1834), inflyttad från
Trondheim till Karlstad tidigast 1805.¹²
Det är inte känt och föga troligt att han
hade någon väsentlig veterinär skolning.
Sonen Alexander Björn den yngre (cirka
1795–1853) däremot var elev både i Skara
och i Köpenhamn. Men han tillhör de
numera bortglömda och fåtaliga outexa-
minerade djurläkare som under 1800-ta-

let inte bidrog till att höja veterinärkå-
rens sociala status. I hans fall berodde
det delvis på alltför långa fingrar.¹³

Det är sålunda inte helt överraskan-
de, att också Per Nygren ett par år efter
sin återkomst till Värmland försök-
te få årskontrakt med ståndspersoner
och allmoge. Det gjorde han på sock-
enstämmor i de fyra församlingarna i
Grums härad: i Nor 6/5 1832, i Borgvik
15/11 1832, i Segerstad 11/6 1833 och i
Grums 3/11 1833. Men överallt fick han
ett enhälligt nej av bönderna, trots att
han utfäste sig att vara billigare än sin
mentor Källgren. Protokollet från Nor
är mest utförligt:

På begäran af WeterinärLäkaren Herr Pär
Nygren på Åsmunderud, frågade Pastor
Socknemännen, huruvida de skulle vilja
antaga och löna Honom såsom Häradets
WeterinärLäkare mot följande willkor:

"Hwarje helt Hemman betalar 24 sk rgs.,
hwarför Han 2de gånger om året, neml.
Höst och Wår, inställer sig i Socknen,
för att så mycket närmare wara tillhanda.

Medikamenter få köpas af H^e Nygren efter Apotekspris, eller ock genom recept på Apotek. Den förr fastställda Operations taxan, som WeterinärLäkaren Källgren följde, skulle till alla delar gälla, men hwarje operation göras för en fjerdedel mindre. Om smittosamma sjukdomar inträffa, will H^e Nygren rätta sig efter Kongl. Reglementet af den 3^{die} Juni 1824, samt Kongl. Förordn[ing]en af den 23^{die} Januari 1828. Dagtraktamentet blifwer 40 sk B^{ko} och skuts efter 2^{ne} Hästar, enligt Reglementet. Hingstars opererande verkställes efter öfwerenskommelse och billigt ackord med Kreaturets ägare.”

Församlingens StåndsPersoner tycktes alla wara hugade att gå in härpå; men, som Allmogen deremot enhälligt wägrade, kunde inte afgörande beslut fattas.

Vi noterar först, att Källgrens operationstaxa från 1820 antogs vara känd. Därefter att Nygren hänvisade till landets två första fundamentala förordningar för utbildade veterinärer, ”Kongl. Maj:ts Nådiga Reglemente för Djur-Läkare i Riket” från 1824 och ”Kongl. Maj:ts Nådiga Förordning om hwad, i händelse af yppad smittsam sjukdom hos djuren, iakttagas bör” från 1828.

Men varför verkade bönderna helt ointresserade av att få sina hästar kasterade av en veterinär, som samtidigt erbjöd sig att besöka dem regelbundet och kontrollera deras värdefullaste husdjurs hälsa?¹⁴ Var det enbart en ekonomisk

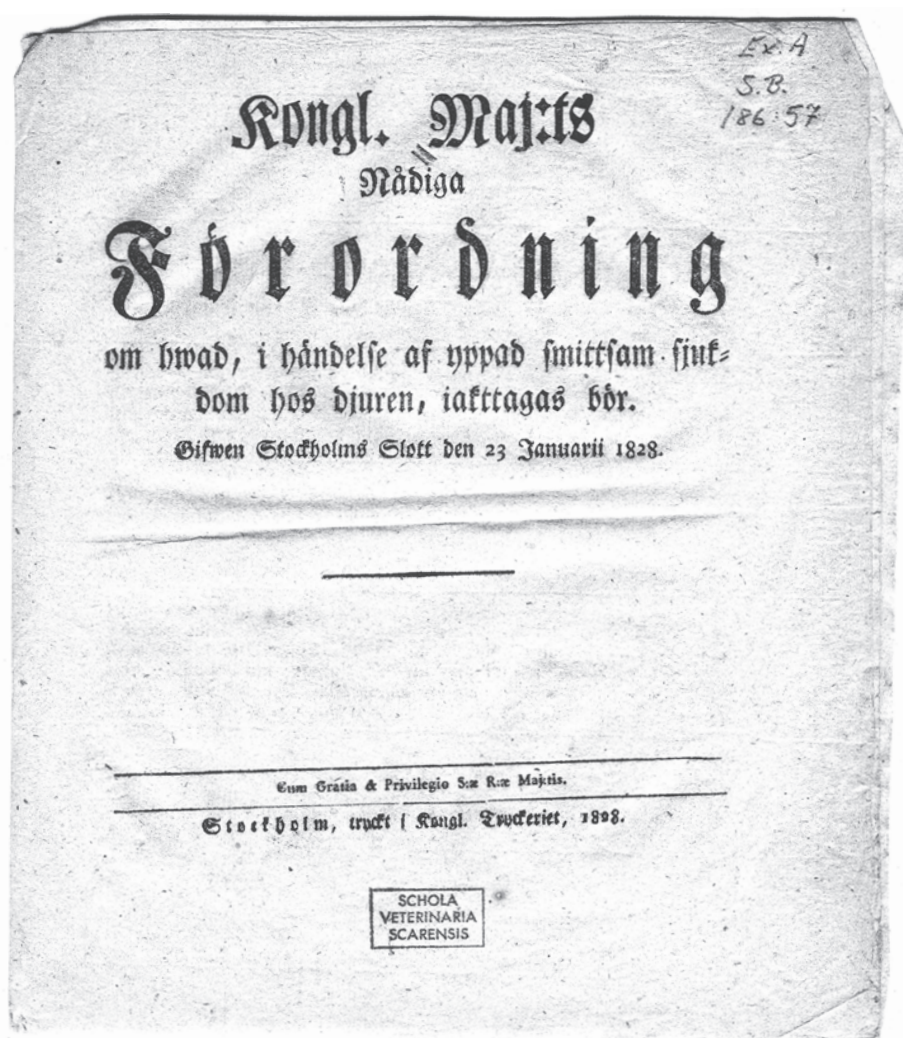
fråga? Eller hade de dåliga erfarenheter av Per Nygren den äldre som länsman och detta låg sonen i fatet?

Svaret är förmodligen att man litade mer på kloka gubbar och gummor, kvacksalvare och väletablerade valackare såsom till exempel en Alexander Björn den äldre, än på en ung nyutbildad djurläkare. Noterbart är att de fyra församlingarna sammanträdde under ordförandeskap av samme prästman, prosten Jonas Wahlström, som inte tycks ha talat sig varm för Nygrens förslag.¹⁵ Däremot medverkade prosten till att anslå lön åt häradsprofossen, det vill säga verkstäl-laren av till exempel spöstraff på tinget.

Ståndspersonerna i häradet förefaller i varje fall ha varit positivt inställda till att teckna kontrakt med Nygren. Därmed är det inte för djärvt att anta, att de anlidade honom enskilt utan gemensam skriftlig överenskommelse. Detta torde avspeglas i bouppteckningsinstrumentet uppsatt 15/10 1834 på Åsmunderud, sedan Nygren avlidit. Ty i detta dokument är antecknat, att sterbhuset hade fordringar på tjugofem namngivna personer, antagligen därför att Nygren behandlat deras husdjur. Av de gäldenärer som identifierats med någorlunda säkerhet kan nämnas två baroner, en brukspatron, en fanjunkare, en fänrik, en förvaltare, en greve, en inspektor och ett kammarråd men även några allmogemän. Fordringarna bestod av småposter som endast i ett fall översteg 6 rdr.

Veterinärläkaren Nygrens namn förekommer ytterligare ett par gånger i Grums sockenstämmoprotokoll. På Valborgsmässostämman 1833 lade han fram ett förslag om hur en av kyrkklockorna skulle lagas. Senhösten

samma år kallades sockenmännen till en extra sockenstämma på grund av vargar. Huvuddelen av protokollet därifrån lyder i något moderniserad språkdräkt men med bibehållandet av originalets kommatering:

Titelbladet i den 24-sidiga förordningen 1828 om smittsamma sjukdomar hos djur.

Sockenstämma hölls denna dag i stöd av en från herr veterinärläkaren P Nygren avgiven skrivelse med anhängan, att sockenmännen måtte höras för att överenskomma om de mått och steg, vilka borde vidtagas för utödandet av den mängd vargar, som nu inom denna trakt visat sig och gjort betydlig skada, och beslöts att för denna gång hos Landshövdingeämbetet anhålla det att för skallgång nödig jägeribetjäning bleve beordrad till skallgångens iordningsställande, vartill manskap så väl av Eds och Nors som Grums socknar borde utgå, helst rovdjurens sträck närmar sig lika mycket till dessa socknar, som till Grums socken. Tiden till skallgångens utsättande hänskjöts till Landshövdingeämbetets omprövande med ödmjuk anhängan att det skedde så fort sig göra låter.

Kolerans offer

I slutet av juli 1834 kom koleran till Sverige och först till Göteborg. Den spred sig snabbt inåt landet och hade nått Vänersborg och Jönköping redan första veckan i augusti. I Jönköping avled nära en sjättedel av befolkningen.¹⁶

Från och med mitten av augusti 1834 drabbade epidemin Värmland och framförallt Karlstad.¹⁷ I stadens dödbok och begravningsbok redovisas 148 personer avlidna i kolera 12/8–28/9 1834. Bland dem märkes den gamle kursmeden

Alexander Björn och länsdjurläkaren Elias Källgrens hustru Petronella Andrietta Källgren.

Socknarna runt Karlstad klarade sig lindrigt undan med enstaka dödsfall. I Grums avled dock sju personer, bland vilka den listige läsaren kanske redan anat djurläkaren Per Nygren, vars dödsdatum blev 14/9. Fordringar i bouppteckningen efter honom har redan nämnts som indicier på att han kan ha utnyttjats som veterinär av ståndspersoner och enstaka bönder i häradet.

Bouppteckningens inventarier utgör ett kanske representativt exempel på vad en ung veterinär och hans hustru kunde ha i boet vid den här tiden. En ring och en bröstnål utgjorde Per Nygrens enda guldföremål. Därutöver ägde han ett fickur i silver. Möbler, kläder och hushållsgeråd ger knappast intryck av lyx, men helt utan pretentioner var hemmet inte: här fanns en polerad dubbelsäng, böcker till ett värde av över 6 riksdaler, två "gipsbilder", två porträtt och två inramade tavlor. Pers yrke avspeglas i kirurgiska instrument värderade till 20 riksdaler. Under rubriken kreatur listar bouppteckningen två galtar, sex gäss, ett får och två jakthundar.

Bland fordringar i bouppteckningen är två poster av speciellt intresse uppförda utöver de redan framdragna: "af Sundhets Collegium" 16 riksdaler och 42 skilling och av "Grums S^a 5 dagar Arvfordre för kolera Sjukdommens stadnande"

Minnessten på Hammarö utanför Karlstad – ett minne av koleraepidemin i Värmland 1834.

12 riksdaler och 24 skilling. Den andra posten bekräftas och uppvägs till stor del av ett förskott om 10 riksdaler från samma socken "vid Kolera Sjukdommen", vilket är upptaget bland Nygrens skulder.

Nygren hade alltså smittats och avlidit av kolera under försök att hejda far-soten, och detta på uppdrag av församlingen. Att veterinärer fick rycka in som koleraläkare under epidemin 1834 var inte helt ovanligt. Så gjorde även de blivande länsdjurläkarna Carl Johan Fernström i Stockholm och Anders Ådén i Skara.¹⁸

Emellertid har inga kopplingar mellan koleran och *veterinären* Nygren kunnat spåras i Grums församlings protokoll och räkenskaper. Då "Sjuknämnden" sammanträdde med sockenstämman den tionde februari 1833 utsågs däremot Nygren den äldre till uppsyningsman i Agnhammar med underlydande gårdar och torp, i samband med punkten "hvad som borde vidtagas, i händelse *Cholera morbus* inom Församlingen skulle yppa sig". Tydligen hade fadern blivit förklarad myndig igen av häradsrätten. Vidare beslöt sjuknämnden att låna 100 riksdaler av fattigkassan "till nödige kostnaders bestridande."

Vad beträffar Sundhetskollegiets skuld till Nygren junior måste man, för att om möjligt få den bekräftad, gå in i kollegiets arkiv på Riksarkivet i Stockholm. Och så, enligt diariet för inkommande handlingar mottog kollegiet den sjunde oktober 1834, via landshövdingen i Karlstad, djurläkarna Källgrens och Nygrens rapport och räkningar från en resa till Millesviks och Eskilsäters socknar på Värmlandsnäs. Källgren krävde 41.26- och Nygren 16.42- av kollegiet.

Själva reserapporten förefaller inte vara bevarad i arkivet. Den kan ha gått vidare till överdirektör Norling – sådant har observerats under tidigare forskning i kollegiets arkiv. I landshövdingens tämligen intetsägande missiv daterat 13/9 noteras dock att Nygren som sig bör tituleras veterinärläkarelev:

Konungens Befallningshafwande får härhos öfwerlemna rapport och reseräkning af Veterinaire Läkaren Källgren angående förloppet af en utaf honom enligt Konungens Befallningshafwandes förordnads verkställd Resa till Millesviks och Eskilsäters Socknar att hämma en derstädes upkommen kreaturssjukdom. Och torde beloppen af så wäl Källgrens som veterinaire Läkare Eleven Nygrens Räkningar, hwilken sistnämnde blifwit af Konungens Befallningshafwande förordnad att Källgren biträda, få förwäntas, för att dem godtgöras.

Men för att få veta vilken kreaturssjukdom som lärare och elev försökte få bukt med i de två socknarna på Värmlandsnäs, måste vi gå till Eskilsäters sockenstämmoprotokoll 26/10 1834:

Veterin: Läkaren E. Källgren, som under Sommaren på begäran, besökt Millesviks och Eskilsäters Soknar, för at hämma en bland Boskapen upkommen sjukdom: Mjeltbrand, hade nu till Pastors Embettet insänt Arfvodes Räkning, upgående till 30 Rd B^ω, samt Apotheks Räkningen för erhållne Medicamenter, till et belopp af 11 Rd. 28 sk. B^ω. Sokne Männen be-

viljade 1 Rd B^ω på hvarje helt Hemman, till liqviderande häraf, hvilka medel genom Sexmän ofördröjligen indrifvas, och senast d: 2 Nov: till Klåck: Stenholm aflemnas.

En liknande paragraf påträffas i Millesviks sockenstämmoprotokollsbok 2/11 1834. Vi får väl hoppas att hemmansägarna skötte sig, så att klockaren Nils Henrik Stenholm¹⁹ tämligen omgående kunde ersätta Källgren för dennes besvär med mjältbranden. Mer angeläget kan det ha varit att Nygrens änka Johanna Christina Sjögren via landshövdingen fick de 16 riksdaler och 42 skillingar som Sundhetskollegiet var skyldigt maken. Ty bouppteckningen efter Nygren slutade på en behållning om i runda slängar endast 120 riksdaler. Det kan jämföras med Källgrensken, vars bouppteckning slutade på 1 095 riksdaler.

"Veterinär-Läkaren P. P. Nygren och Mamsell Joh. Chr. Sjögren" hade gift sig på Hillringsbergs bruk vid Glafsforden midsommardagen 1834, på brudgummens födelselsedag, förtäljer en notis i *Carlstads Tidning*. Det förunnades dem sålunda att leva tillsammans som äkta makar endast två månader och tre veckor.

Noter

- 1 Räf, P, Musikinstrument i bouppteckningar från Karlstad 1849-1865. *VärmlandsAnor* 29, 2012(4) s 5-6, & Räf, P, Tillverkade J P Nyström dragspel i Väse 1865? *Väseräven* 2011/2012, s 32-36. Utöver i text och noter nämnd litteratur har uppgifter hämtats ur bl a databasen Libris samt en mängd härads- och församlingsarkiv tillgängliga i databasen AD, varom information kan fås av författaren via emailadressen: britta.raff@telia.com.
- 2 Edestam, A, *Karlstads stifts herdaminne* 4. Karlstad 1970, s 202.
- 3 Räf, P, Läns- och bruksdjurläkaren Carl Fernström och hans praktikjournaler. *Svensk veterinärtidning* 44, 1992, s 569-73.
- 4 Några uppgifter om honom och hans korta tid som djurläkare hittar man dock inte vare sig i Barbro Hellgrens biografiska veterinär-matrikel, *Svensk biografisk veterinär-matrikel*. 1. Skara, 1999, eller i dess föregångare av Nils Frykholm (1875-1954), *Svensk biografisk veterinär-matrikel* 2. uppl., Göteborg 1927.
- 5 Blomqvist, H, Veterinärinrättningen i Stockholm 1821-1880. Stockholm 2006, s 245.
- 6 Ibid s 76
- 7 Hellgren 1999 s 160.
- 8 Blomqvist 2006 s 243 ff.
- 9 Hellgren 1999 s 184.
- 10 Räf, P, Regementsmusikern och storsångaren Gustaf Adolf Snöboll. *Ett och annat från den gamla staden Skara* 1992/1993, s 12-19, & Räf, P, Sveaborgs kapitulation på västgötska. *Västnyländsk årsbok* 19, 1995, s 48-50.
- 11 Åke Olson har redovisat en dylik "Convention" från Smedjebacken 1833: Olson, Å, Några gamla veterinär-taxor. *Medlemsblad för Sveriges veterinärförbund* 5, 1953, s 53-60.
- 12 "Kursmed" är en obsolet dansk-norsk benämning på hästläkare vid kavalleriet (ursprungligen från tyskans *kurschmied*) som aldrig fått hemortsrätt i svenska språket.
- 13 Räf, P, *Alexander Björn*. Skara 1986.
- 14 En häst taxerades till ungefär 20 och en ko till 10 riksdaler i bouppteckningar från Grums härad under början av 1830-talet. Utöver inbärgad spannmål förekom sällan eller aldrig något inventarium värderat högre i boet. En oxe föreföll dock vara lika mycket värd som en häst. Som ytterligare jämförelse kan nämnas att en "Respit Sugga" (ungsugga) upptogs till 4 rdr i en bouppteckning.
- 15 Edestam 1970 s 249 f.
- 16 Arvidsson, S-O, *De svenska koleraepidemierna*. Stockholm 1972.
- 17 Zacke, B, När koleran kom till Värmland. *Värmland förr och nu* 75, 1977, s 141-47.
- 18 Hellgren 1999 s 92 & s 307.
- 19 Räf, P, *Orglar och organister i Karlstads stift t o m 1869*. Skara 2007, s 441 f.

Kerstin Hesselgren: Frisinnad vilde – men först liberal!

Av Anders Johnson

Kerstin Hesselgren

I Karin Kvist Geverts artikel ”De fem första kvinnorna i riksdagen” (*PHT* 2/2019) återges en vanlig missuppfattning, nämligen att Kerstin Hesselgren valdes in som frisinnad vilde i riksdagen 1921. Uppgiften kommer troligtvis från artikeln om Hesselgren i *Svenskt biografiskt lexikon*, men riksdagens fembandverk över tvåkammarriksdagens ledamöter säger något annat. Precis som Elisabeth Tamm anslöt Hesselgren sig till Liberala samlingspartiet, när hon tog säte i riksdagen 1922.

Det är lätt att tappa bort sig i den liberala partihistorien kring 1920 eftersom det fanns dels ett riksdagsparti för ledamöter i riksdagen, dels en samverkande riksorganisation som var öppen för alla. Dessutom splittrades liberalerna i två olika partier 1923 på grund av oenighet om totalförbudet mot alkohol.

Fram till partisprängningen hette riksdagspartiet Liberala samlingspartiet och riksorganisationen Frisinnade landsföreningen. Kerstin Hesselgren var medlem i Frisinnade landsföreningen och

hon stod uppsatt på deras lista i Stockholm till andrakammarvalet 1921. Men hon blev invald i första kammaren av stadsfullmäktige i Göteborg. Precis som många andra i första kammaren fick hon röster från flera partiers företrädare i fullmäktige. I Hesselgrens fall kom rösterna från liberaler och socialdemokrater, men det påverkar inte att hennes partibeteckning var liberal.

År 1923 bildades Sveriges liberala parti som en utbrytning ur Frisinnade landsföreningen. Liberalerna var motståndare till alkoholförbud, medan de frisinnade ville ha ett förbud. Kerstin Hesselgren och Elisabeth Tamm motsatte sig partisprängningen och de ställde sig 1923 utanför partiorganisationerna. Då riksdagen samlades 1924 antog de beteckningen ”frisinnade vildar”, vilket markerade att de ställde sig neutrala mellan de nya frisinnade och liberala riksdagspartierna. Kerstin Hesselgren kom senare att ansluta sig till Folkpartiet, som bildades när frisinnade och liberaler återförenades 1934.

Medverkande i detta nummer

Karin Borgkvist Ljung (f. 1953) är fil. mag., arkivpedagog och paleograf. Hon var tidigare enhetschef på Forskaravdelningen i Riksarkivet.

S. Gunnar Edlund (f. 1930) är medicine licentiat och tidigare överläkare och klinikchef inom geriatriken. Har redigerat personhistoriska skrifter och medverkat med artiklar och recensioner i bland annat *PHT*, *Läkartidningen*, *Nya Wermlands-Tidningen* och *Fritt Militärt Forum*.

Ulf Hamilton (f. 1944), civilingenjör och fil. dr på den teknikhistoriska avhandlingen *Teknik på bönders villkor* från 1997. F.d. museiman vid Göteborgs och Malmö museer samt Nordiska museet. Hamilton har bland annat skrivit artiklar om idrottshistoria, museihistoria och 1950-talets "rättsröta".

Mats Hellspong (f. 1940) är professor emeritus i etnologi vid Stockholms universitet.

Viveka Hellström (f. 1956) har en masterexamen i musikpedagogik och är verksam som frilansande pedagog, skribent och forskare. Hon har arbetat som forskningsarkivarie på Svenskt visarkiv och har även genomfört flera forskningsprojekt om svenska jazzsångerskor vid Kungl. Musikhögskolan.

Ivo Holmqvist (f. 1944) är fil. dr i engelsk litteratur, har varit utbildningschef vid Nordiska ministerrådets språk- och informationscentrum i Helsingfors samt undervisat i nordisk litteratur och film vid universiteten i Lund, Auckland, Odense och Gent där han är professor emeritus i Skandinavistiek en Noord-Europakunde.

Louise Jakobsson (f. 1991) är masterstudent i historia vid Karlstads universitet.

Anders Johnson (f. 1955) är fil. kand. och författare med inriktning på svensk historia. Han arbetar för närvarande på en biografi över reformpedagogen och rösträttsledaren Anna Whitlock.

Henrik Malm Lindberg (f. 1973) är docent och utredningssekreterare vid Delegationen för Migrationsstudier samt associerad forskare till Ratio. Han har företrädesvis forskat runt arbetsmarknad och politisk förändring. Bland hans senaste publikationer finns rapporten "De som inte får stanna: Att implementera återvändandepolitik" (2020).

Per-Ola (Pelle) Räf (f. 1932), är fil. lic., veterinärmedicin hedersdoktor och f. d. veterinärbibliotekarie vid SLU. Han har bland annat skrivit böcker om orglar och organister i Skara och Karlstads stift samt författat artiklar inom veterinärbiografi samt uppländsk, västgötsk och värmländsk person- och lokalhistoria.

Ingela Tägil (f. 1970), fil. dr, är sångerska, musikvetare och specialiserad på 1800-talets operatekniker. Hon disputerade 2013 med avhandlingen *Jenny Lind: Röstens betydelse för hennes mediala identitet*. Hon har även genomfört ett tre år långt internationellt postdok-projekt, "Garciaskolans kvinnliga röst".

Sofi Vedin (f. 1993) är doktorand i historia vid Karlstads universitet och tidigare medarbetare på Selma Lagerlöfs Mårbacka.